

A. KASK

EESTI KEEL
JA SELLE ARENEMINE

KEELEÕPIK XI KLASSILE

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1946

A. KASK

EESTI KEEL
JA SELLE ARENEMINE

KEELEÕPIK XI KLASSILE

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1946

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

I. Sissejuhatavat.

1. Keele kujunemisest.

Inimene on ühiskondlik olend; ta on alatises suhtlemises teiste kaaskodanikkudega. Tarve suhelda on tingitud sellest, et inimeste töö ja tegevus oma laadilt on ühiskondlik ja on alati seotud teiste inimeste tegevusega. Üheks olulisemaks inimeste omavahelise suhtlemise vormiks on kõnelemine.

Alati on inimene juurelnud selle üle, kuidas tekkis kõne, kuidas tekkis keel. Juba vanad müüdid keelte keetmisest, Paabeli keeltesegamisest jne. püüavad lahendada küsimust eri keelte tekkimisest. Palju on teadlastegi poolt esitatud teooriaid keelte tekkimise kohta.

Ilmne on, et keele tekkimist ei saa vaadelda väljaspool inimkonna üldist arenemiskäiku. Keel areneb koos inimese kõikide võimete kasvuga, eriti aga seoses inimese mõtlemise kujunemisega. Inimese mõtlemise, inimese teadvuse aga määrab ja kujundab töö, määravad ühiskondlikud olu- ja tootmissuhted. Nii primitiivsed, nagu olid muistse ürginimese tootmisvahendid, niisama algeline oli ta mõtlemine, niisama abitu ta mõtteväljendus.

On raske öelda, missugune oli ürginimese keel. Küllalt tõenäoline on, et esialgses mõtteväljenduses väga tähtsat osa etendasid žestid ja miimika. Nagu arvab tuntud keeleteadlane akadeemik N. Marr, on inimene algul tarvitanud peamiselt kineetilist keelt, s. o. väljendanud end mitmesuguste liigutuste, eriti aga käeliigutuste ja viibete varal (käekeel). Rudimente seesugusest kineetilisest keelest esineb meil praegugi. Nii näiteks on rusikanäitamine viha avalduseks, pearaaputamine eituse tunnuseks jne. Elavamas kõnes võetakse tihti žestid appi ja püütakse käte abil keelelist väljendust ilmekamaks muuta. Kineetilist keelt tarvitab inimene ka siis, kui ta ei saa teisiti oma mõtteid väljendada, näiteks umbkeelsete inimestega kõneldes. Teataval määral võiks seda

algelist keelt võrrelda kurtummade keelega, kus käteliigutustega kaasneksid ka vastavad häälightsused. Arvatakse, et seesugune kineetiline keel oli omane inimesele sel varasel ajastul, kus inimene tarvitas veel puhtlooduslikke tootmisvahendeid (näit. kive ja kaikaid loomade tapmiseks jne.).

Kui aga inimene hakkas tarvitama kunstlikke, tema enese poolt valmistatud tootmisvahendeid, siis muutus ühes sellega keerukamaks ka tööprotsess, muutus keerukamaks kogu ühiskondlik elu. Senine kineetiline keel ei rahuldanud enam. Murrang tootmisvahendite arengus tõi kaasa enesega ka murrangu mõtlemises ja keeles. Ikka enam ja enam hakati tarvitama häälikulist keelt, et üksteisega suhelda. See oli loomulikult suureks edusammuks keele elus.

Kuid see häälikulinegi keel, olenevalt primitiivsest mõtlemisest, oli veel väga algeline. Inimene püüdis oma töövahenditega küll loodust muuta, kuid ta tundis enese ja ühtlasi inimkollektiivi abitust looduse ees. Inimese mõtlemine oli veel n. ö. eel-loogiline, täis maagilisi kujutlusi. Arusaadavalt oli ka selle varase staadiumi keel kaugel praegusest keelest. Ei olnud selleaegses arhailises keeles lauseid aluse, öeldise ja muude lauseliikmetega, ei olnud sõnaliike ega sõnade muutmist. Olid nn. sõna-laused, kusjuures üks sõna sisaldas endas terve lause mõtte. Sõnade tähendused olid seetõttu väga üldised, nii et üks ja sama sõna võis tähistada töötamisvahendit, tööd ennast kui ka töösaadust.

Seoses tootmisprotsessi edasise arenemisega ja ühiskondlikkude olusuhete kujunemisega muutub ka inimteadvus. Inimene hakkab kord-korralt ikka enam formaal-loogiliselt mõtlema. Seetõttu muutub ka keel. Hakkavad kujunema aluse ja öeldisega laused, tekivad sõnaliigid, näiteks nimisõnad, asesõnad, pöördõnad jne. Inimene hakkab üksikuid konkreetseid esemeid nimetama eri sõnadega. Esiialgu puudub veel abstraktne mõtlemine ja seetõttu võivad keeles leiduda näiteks üksikute loomade nimetused (nagu *koer, hunt, karu* jt.), kuna sõna „loom“ ise veel puudub. Hiljem areneb aga mõtlemine ja inimene hakkab juba üldistusi tegema: tekivad üldmõisted nagu taim, loom jne. Ühtlasi kujunevad ka grammatilised vormid nagu käänded ja pöörded. Ja nii, olenevalt tootmisprotsessi pidevast arenemisest, kujuneb inimese teadvus, areneb mõtlemine ja sellega seoses ka keel. Kujunevad

aja jooksul keeled keeruka morfoloogia ja süntaksiga, rikkaliku sõnavaraga. See arenemine ei ole ühtlane, vaid on suurel määral olenev murrangutest inimkonna elus. Nii näiteks on keele arenemist suuresti mõjutanud seesugused põhilised murrangud, nagu siirdumine nn. anastavalt eluviisilt, s. o. metsastuselt ja kalastuselt hilisematele tootmis- ja elamisviisidele, karjakasvatusele ja põlluharimisele. Ja see on ka arusaadav, sest uued tootmisvahendid, uued elamis- ja tööttingimused, uued ühiskondliku elu korraldused tingivad ka uute väljendusvahendite tarvituselevõtu.

Üldiselt on — nagu väidab nõukogude keeleteadus — niihästi mõtlemise kui ka keele arenemine tingitud tootmisprotsessi kujunemisest. Tootmisprotsessi erinevast arenemistmest sõltub kogu ühiskondliku elu arenemisaste, sõltub ka mõtlemise arenemisstaadium, viimasest omakorda eri keelkondade erinev arenemisaste. Erinevused praeguste keelte ja keelkondade struktuuris seletuvad seega keelte ajaloolise kujunemisega.

2. Keele sõltuvus majanduslik-sotsiaalsest olustikust.

Keel inimestevahelise suhtlemisvahendina võib tekkida ja areneda ainult töötavas ja tootvas inimühiskonnas. Nagu eespool märgitud, oleneb keel kõigepealt keele tarvitajaist ja nende elamistingimustest ning arenemisastmest. Viimased sõltuvad aga omakorda vastava ühiskonna materiaalse kultuuri tasemest, vastava ajastu tootmisvahendeist ja -viisidest. Seega on keel kõige tihedamas seoses eluga, eriti elu materiaalse baasiga.

Nii nagu elu materiaalsed tingimused ja materiaalsete väärtuste tootmisviisid määravad kogu inimeste elulaadi, nende mõtlemisviisi, nende teadvuse, nii määravad tootmisvahendid ja -viisid ka inimeste keele. Sest keel kui „praktiline reaalne teadvus“ ei saa eksisteerida sõltumatult inimühiskonnast, ei saa olelda väljaspool ühiskondlikke tootmissuhteid.

Keel on samuti nagu kunst, teadus, ühiskondlikud voolud jne. sõltuv oma ajajärgu majanduslikust baasist, on n. ö. peale-ehitiseks oma ajastu sotsiaal-majanduslikule alusele. Ja nii nagu iga peale-ehitis oleneb oma baasist, nii sõltub ka keel oma ajastu tootmissuhteist ja -viisidest.

Keel tekib ja areneb seoses tööprotsessiga, seoses ühiskondlikkude tootmisviiside kujunemisega. Keel säilitab kogu oma arenemise jooksul seose vastava ajastu ühiskonnaga. Seepärast keel — samuti kui mõtlemine — „ei moodusta mingit omaette riiki, vaid on tegeliku elu avalduseks“ (Marx ja Engels).

Keeles kajastuvad oma ajajärgu tootmisvahendid, -viisid ja -suhted, keel kajastab aga ka oma ajajärgu ühiskondlikke vahekordi, mõttemaailma ja ideoloogiat. Kui muutuvad ajajärgu tootmissuhted, muutub ka mõtlemine, muutub keel. Ometi ei muutu keel mitte täiel määral, vaid keel säilitab endas suure hulga sugemeid ka endistest arenemisjärkudest. Seega on keelel küllalt suur ajalooline väärtus, sest keel kajastab mitte ainult oleviku tootmissuhteid, vaid ka mineviku pärimusi. Need traditsiooni tõttu keeles säilinud minevikulised rudimendid võivad avalduda nii keele struktuuris ja vormistikus (näit. sõnade liigitus sugude järgi indo-euroopa keeltes, possessiivsufiksids soome-ugri keeltes jm.) kui ka sõnavaras. Nii võime näiteks meie keelde tulnud laensõnade kaudu järeldada, missuguste rahvastega meie esivanemail on kokkupuuteid olnud. Ja veel enamgi. Laensõnade laadi järgi (näit. tööriistade, viljade jne. nimetuste põhjal) võime koguni määrata, missugust ilmet kokkupuuted ühe või teise rahvaga on kandnud, missuguseid tootmisviise on õpitud teistelt rahvastelt, missuguste tööriistadega on tutvunud teiste kaudu jne. Teataval määral on seega keel ka meie kauge mineviku peeglik. Endise aja maailmavaade peegeldub niisugustes väljendites nagu „ajab higistama“ (keegi ajab) ja „päike tõuseb“.

II. Soome-ugri keeltest.

3. Soome-ugri keelte rühmad.

Juba pinnaliselgi eri keelte jälgimisel võib märgata, et sarnasus ühtede keelte vahel on suurem, teiste vahel väiksem. Nii näiteks eestlane, kes kuuleb soome keelt, märkab kohe sarnasust eesti ja soome keele vahel. See sarnasus avaldub ühistes sõnatüvedes, ühistes käänd- ja pöördvormides, ühe sõnaga — nende keelte ühises struktuuris. Seesuguseid roh-

keid ühisjooni omavaid keeli nimetatakse teatavasti sugu-keelteks. Vastavalt nendele ühisjoontele, mis on tingitud nende keelte ühisest ajaloolisest minevikust ning samasse arengustaadiumi kuuluvusest, rühmitatakse keeli eri keelkondadeks.

Meie oma lähemas ümbruses oleme kokku puutunud peamiselt kahte eri keelkonda kuuluvate keeltega, nimelt indoeuroopa ja soome-ugri keeltega. Meie naabrid nagu lätlased ja leedulased (balti rahvad), venelased ja poolakad (slaavi rahvad), sakslased (lääne-germaani rahvas), rootslased ja taanlased (skandinaavia rahvad) kõnelevad keeli, mis kuuluvad indoeuroopa keelte hulka. Teiselt poolt teame aga, et eesti keel, samuti ka soome, mordva, ungari ja mitmed teisedki keeled kuuluvad soome-ugri keelte hulka.

Võrreldes teisi soome-ugri keeli eesti keelega võib tähele panna, et osa neist keeltest on lähemal meie keelele ja et me võime paljudest nende sõnadest aru saada, osa keeli on aga niivõrd erinevad meie keelest, et ainult keeleteadlased on võinud kindlaks teha nende kuuluvuse meie keelega samasse keelkonda. Meie lähemate sugukeelte hulka kuuluvad läänemere-soome keeled, mida kõnelevad Balti mere piirkonnas elavad soome-ugri rahvad. Läänemere-soome keelteks on peale eesti keele veel soome keel ühes ingeri murretega, karjala-aunuse, vepsa, vadjja ja liivi keel.

Teisi sugukeeli nimetatakse kaugemaiks sugukeeliks, sest erinevus nende keelte ja meie keele vahel on tunduvalt suurem. Kaugemad sugukeeled jagunevad omakorda rühmadeks, kusjuures ühed neistki keeltest on meile lähedased, teised kaugemad, enam erinevad. Kaugemaist sugukeelist on meile kõige lähedased volga keeled, mida kõnelevad Volga piirkonnas elavad sugurahvad, nimelt erza, mokša (mordva keeled) ja mari (tšeremissi) keel.

Järgmise kaugemate sugukeelte rühma moodustavad permi keeled, nimelt komi (sürja) keel ja udmurdi (votjaki) keel, mida kõneldakse Põhja-Venemaa vastavais autonoomseis nõukogude vabariikides.

Kõige kaugemateks sugukeelteks on ugri keeled. Neist on tuntuim ungari ehk madjari keel, mida kõneldakse Ungaris. Vähem tuntud on Siberis elavate soome-ugri rahvaste keeled: mansi (voguli) ja hanti (ostjaki) keel.

Peale mainitud keelte kuulub soome-ugri keelte hulka ka lapi (saami) keel, mida tuleb pidada samuti kaugemaks sugukeeleks, kuigi selles leidub rohkesti läänemere-soome keelte sõnavara.

Kõigi soome-ugri keelte sõnavaras ja ülesehituses on leitud niivõrd palju ühisjooni, et ei kahelda nende keelte kuuluvuses ühisesse soome-ugri keelkonda. Keeleteadlased on aga läinud kaugemale ja leidnud ühisjooni soome-ugri keelte ja teistegi keelerühmade vahel. Nii on võrreldud soome-ugri keeli neenetsi (samojedi) keeltega ja leitud neis niipalju ühist, et on hakatud kõnelema uurali keelkonnast, kuhu kuuluksid nii soome-ugri kui ka neenetsi keeled. Edasi on püütud leida sidemeid uurali ja türgi-tatari keelte vahel ja esitatud sel puhul mõtteid uural-altai keelkonnast. Teiselt poolt on otsitud ühisjooni uurali keelkonna ja indo-euroopa keelkonna vahel ja siingi võidud tähele panna võrdjooni nii vormistikus kui sõnavaras (vrd. näiteks sõnu nagu *nimi*, *vesi* jt. soome-ugri ja indo-euroopa keeltes). Viimaste suurel määral problemaatiliste ühendamiskatsete juures pole siinkohal põhjust lähemalt peatuda, sest ühisjooned nende väga mitmesuguste eri keelte vahel on võinud tekkida ka ühise keeletekkelise protsessi tulemusena, ilma et meil alust oleks siin alati mingeid sugulussidemeid otsida. Seda pole põhjust teha ka sellepärast, et tänapäeva nõukogude keeleteadus on kõrvale heitnud algkeelte teooria, mille järgi kõiki keeli, mis osutasid ühisjooni, peeti põlvnevaks ühisest algkeelest. Nüüd arvatakse hoopis vastupidiselt, et algul ei olnud üks algkeel, vaid oli hulk algelisi sugukondade keeli. Sugukonnad liitusid suguharudeks, suguharud rahvasteks, ja nii, sõltuvalt ajaloolistest arenemistingimustest, kujunesidki eri rahvaste keeled. Vastavalt sellele ei saa kõnelda ka soome-ugri algkeelest, millest oleksid välja kasvanud kõik soome-ugri keeled, vaid võib vaadelda soome-ugri keeli kui eripärast keelkonda, mis tekkis teatavatel ajaloolistel tingimustel ja mis hilisemal ajal on edasi arenenud, säilitades seejuures rea põhilisi omapäraseid jooni.

Lõpuks võiks tähelepanu juhtida veel sellele, et sõna „sugukeel“, mida me tarvitame ühisesse keelkonda kuuluvate keelte märkimiseks, ei tähenda seda, nagu peaksid need rahvad, kes kõnelevad samasse keelkonda kuuluvaid keeli, olema

ka tõuliselt sugulased. Nagu me teame, ei saa rassi ja keelt kunagi ühendada. Kõige ilmekamalt näitavad seda soome-ugri rahvad, kes kõnelevad küll samasse keelkonda kuuluvaid keeli, kuid on tõuliselt üksteisest täiesti erinevad (vrd. näit. eestlasi, laplasi ja mansilasi).

4. Kaugemad sugukeeled.

Kaugeimateks keelteks, millel on teatavaid ühisjooni meie keeltega, on neenetsi (samojedi) keeled. Et selgitada, mis-sugused need sõnavaralised ühisjooned on, millede põhjal soome-ugri ja neenetsi keeli on peetud kuuluvaiks ühisesse uurali keelkonda, olgu toodud siin mõningaid näiteid neist neenetsi sõnadest, mida on ühendatud meie sõnadega. See-suguste ühistüvedena on esitatud näiteks sõnu nagu *ämä*, *eme* 'ema', *ese*, *es*, *ässe* 'isa', *mou*, 'maa', *puu*, *puo* 'puu', *djaga* 'jõgi', *labe* 'laba', *aer*, *haale* 'kala', *orop* 'orav', *piže* 'püü', *nié* 'nool', *pannam* 'panema', *jagi'ema* 'jagama' jne.

Palju suurem on ühisjoonte hulk, mis seob soome-ugri keeli omavahel. Soome-ugri keelte hulgas on meie seisukohalt kõige kaugemateks sugukeelteks ugri keeled. Asetsevad ju ugri rahvad ruumiliseltki meist kõige kaugemal. Arvata-vasti kunagi väga kauges minevikus nende rahvaste eelkäijad on siiski olnud lähedastes suhetes teiste soome-ugri rahvas-tega, millega võiksid seletuda neis keeltes esinevad ühisjooned. Pealegi on andmeid, et ungarlased on kaugelt põhja poolt Volga kallastelt oma praegustele elualadele rännanud.

Ugri rahvad jagunevad kahte rühma: ühelt poolt kuuluvad siia Loode-Siberis, nimelt Omski oblasti vastavas rahvusring-konnas elavad hantilased (ostjakid, u. 22000 el.) ja mansilased (vogulid, u. 6000 el.), teiselt poolt ungarlased (u. 12 miljoni el.). Eriti lähedased on teineteisele hanti ja mansi keel. Tunduvalt kaugem neist on juba ungari ehk madjari keel. Üldiselt on aga kõigi nende keelte vahelisi ühisjooni õige rohkesti. Palju vähem on loomulikult nende ühisjoonte hulk, mis ühendavad ugri keeli meie keelega. Ometi võib märkida siingi ühisjooni nii sõnavaras kui ka keelte struktuuris. Võrreldagu selleks kas või *i*-mitmuse esinemist ungari keeles, näit. ung. *hal* 'kala', *halad* 'sinu kala', *halaid* 'sinu kalad' jne.

Kuigi eesti keelel on ligi pool tuhat ühist tüve ugri keeltega, on enamik tüvesid häälikuliselt niivõrd muutunud, et pinnalisel vaatlusel nende keelte sugulus silma ei paistagi. Olgu siin näidetena toodud võrdluseks mõned ugri keelte sõnad.

Eesti	Madjari e. ungari	Hanti	Mansi
<i>käsi</i> , os. <i>kätt</i>	<i>kéz</i> (loe: keez)	<i>ket</i>	<i>käät</i>
<i>jää</i>	<i>jég</i> (loe: jeeg)	<i>jenk</i>	<i>jaang</i>
<i>säär</i>	<i>szár</i> (loe: saar) 'putk'	<i>sur, sor</i>	<i>sär</i>
<i>lind</i>	<i>lúd</i> (loe: luud) 'hani'	<i>lont</i>	<i>lund</i>
<i>talv</i>	<i>tél</i> (loe: teel)	<i>tal</i>	<i>tääl</i>
<i>kuul-(ma)</i>	<i>hall-</i> (loe: holl)	<i>hul-, hol-</i>	<i>huul-</i>

Nende kõrval on muidugi ka sõnu, mis tunduvad meile kaunis lähedastena, näit. ung. *szarv* 'sarv', *vaj* 'või', *vér* (loe: veer) 'veri', *menni* 'minna' jne., kuid üldiselt on siiski väline sarnasus eesti ja ungari keele vahel suhteliselt väike. On näiteks konstrueeritud ühistest soome-ugri tüvedest järgmine ungarikeelne lause: „*Hal úszkál* (loe: uuskaal) *elevenen* (loe: älävänä) *viz alat*“ (lause L. Kettunenilt; tõlkes: Kala ujuskeleb elavana vee all), kuid isegi sellest on raske aru saada.

Tunduvalt lähemad meile on permi keeled, s. o. komi (sürja) ja udmurdi (votjaki) keel. Komi keelt kõnelevad Komi ANSV-s ja Komi-Permi rahvusringkonnas elavad komilased (u. 375000 el.), udmurdi keelt Udmurdi ANSV-s elavad udmurdid (üle 600000 el.). Nende rahvaste kirjakeel ja kultuur on eriti kiiresti arenenud nõukogude korra ajal. Omavahel on need keeled kaunis lähedases suguluses, kuid meie keelest erinevad nad siiski õige suurel määral. Võrreldagu selleks sõnu nagu komi, udm. *niin* 'niin', komi, udm. *sõn* 'soon', komi *s'in*, udm. *s'im* 'silm', komi *kooz*, 'kuusk', udm. *kõz* 'mänd', komi, udm. *mõs'k-* 'mõskma', komi *pors'*, udm. *pars* 'siga' (vrd. *põrsas*) jne. Terve rida ühisjooni esineb ka permi keelte ja eesti keele vormitunnustes ja tuletusliidetes, näit. eesti alalütleva lõpule *-l* vastab permi keeltes lõpp *-len* (udm. *murtlen* 'inimesel'), eesti ilmaütleva lõpule *-ta* vastab udm. *-tek* (*sin'tek* 'silmata'), komi *-tõg* (*pontõg* 'koerata'), imperfekti tunnus *i* on ühine (vrd. komi *keris* '(ta) tegi', udm. *kartd* '(sa) tegid' jne.

Lõpuks olgu võrdluseks esitatud üks komikeelne mõistatus, milles on rida ühiseid tüvesid.

Oi i lun munõ, munõ, Tõlge: Öö ja päev läheb, läheb
(mineb),
a atšõs õt'ik mestõn, aga ise ühes kohas,
oz s'oi, oz ju, i oz bait, ei söö, ei joo, ja ei pajata,
a šunõ kad. aga ütleb (hüüab) aega.

Tšasõ.

Kell.

(P. Ariste kogust.)

Järgmiseks kaugemate sugukeelte rühmaks on volga keeled, mida kõnelevad erzalased ja mokšalased, kaks mordva rahvast (üle 1,3 milj. el.), ja marilased ehk tšeremissid (üle 400 000 el.). Erzalased ja mokšalased elavad Volga keskjooksul peamiselt Mordva ANSV-s, marilased veidi põhja pool Mari ANSV-s. Ka nende rahvaste kultuur ja kirjandus on teinud nõukogude korra ajal suuri edusamme.

Volga keeled on soome-ugri keeltest teatavasti kõige lähedasemad läänemere-soome keeltele nii struktuurilt kui sõnavaralt. Nii on näiteks mitmuse nimetava ja ainsuse 2. pöörde lõpu *-d* vasteks volga keeltes *-t*, näit. md. *tolgat* 'suled' (sõnast „sulg“), md. *kulat* '(sa) kooled', mari *ulat* '(sa) oled' jne. Eriti rohkesti on meie keelega ühist mordva keelte sõnavaras. Võrreldagu selleks mõningaid mordva keelte sõnu eesti vastavate sõnadega, näit.: md. *t'at'a* 'taat', *l'el'a* 'lell', *at'e* 'ätt', *s'es'ke* 'säask', *moda* 'muda', *tešte* 'täht', *k'em'en* 'kümmen', *s'olgoms* 'sulgema', *lopav.oms* 'loputama', *vajams* 'vajuma', *valoms* 'valama', jne. Huvi võiks pakkuda ka mõningate vanasõnade võrdlus.

M'ež'e t'ejat, s'ek'eñ nejat. Tõlge: Mida teed, seda näed.
Koda ur'eñdat, is't'a i Kuidas orjad (töötad),
por'en'd'at. nii ka pured (sööd).

Üldiselt kaugemate sugukeelte rühmi jälgides võib märgata, et ühed neist sisaldavad vähem, teised rohkem ühisjooni meie keelega. Nende ühisjoonte jälgimine on aga meie keeleteadusele küllaltki tähtis, sest see aitab seletada praeguses keeles esinevate keelendite kujunemist.

5. Lähemad sugukeeled.

Lähemate sugukeelte hulka, nagu varem märgitud, kuuluvad praegu Läänemere piirkonnas kõneldavad keeled, mida ühise nimetusega märgitakse ka läänemere-soome keelteks. Need keeled jagunevad kahte rühma: lõunapoolse rühma moodustavad Soome lahest lõuna pool kõneldavad keeled: eesti, liivi ja vadja (neis keelis esineb õ-häälik); põhjapoolsesse rühma kuuluvad soome keel ühes ingeri murretega, karjala-aunuse ja vepsa keel.

Meie ajaarvamise algul olid need arvatavasti veel soome suguharude keeled. Aja jooksul on aga neist läänemere-soome suguharude keeltest kujunenud eri rahvaste keeled.

Need läänemere-soome keelt kõnelevad suguharud on kokku puutunud mitmete naabersuguharudega, nagu näitavad nende keelte sõnavaras olevad laenud. Kõigepealt tuleks märkida kokkupuuteid balti keeltega (praeguse leedu ja läti keele eelkäijatega), kust on rida ühiseid laene metsastuse ja kalastuse alalt (*hirv, tarvas, hani, angerjas, lõhi, iherus, ahing*), karjanduse (*härj, jäär, oinas, pahr, voon, rõõsk, karv, vill [-a], paimendama 'karjatama'*) ja põllunduse alalt (*hernes, seeme, uba, vagu, kõblas, äke*); ehitiste (*ait, sein, sild, malk, tara, laud*) ja tööriistade laenatud nimetusi (*kirves, tuur, vai, laud, niis [niie], ratas, [kudumis-]kõla, [puдру-]mänd*), laensõnu perekonna- ja ühiskonnaelu alalt (*mõrsja, hõim, kaim, sõsar[?]*), kehaosade nimetusi (*hammas, kael, lõug, naba, reis [reie]*) jm. Laenulise sõnavara põhjal võiks oletada, et kokkupuuted on olnud rahulikku laadi, kusjuures isegi perekondlikud vahekorrad võisid tekkida eri keeli kõnelevate isikute vahel (vrd. sõna *mõrsja*). Näib, et läänemere-soome ja balti suguharud on olnud umbes ühel ning samal kultuuritasemel ja et kultuurilised mõjustused on olnud vastastikused, kuid võib ka arvata, et nii mõndagi on naabritelt õpitud, näiteks hoonete viimistletumat ehitamist (vrd. *ait, kirves*), mõningaid vilju ja põlluharimisvõtteid (vrd. *hernes, vagu*) jm.

Teiseks on kokku puutunud ka germaani keeltega; seda näitavad need varased laensõnad, mis on pärit germaani keeltest. Nii võiksid näiteks metallide nimetused nagu *raud, kuld, tina* osutada sellele, et germaanlaste kaudu on lähemalt tutvutud nende metallidega. Põlluharimise alalt on sellised

sõnad *rukis, kaer, põld, rõuk, ader, sõel, agan, leib, taigen*. Viljade nimetused näitavad, et nüüd peale odra ja nisu, mida juba varemalt tunti, tutvuti ka rukki ja kaeraga. Karjanduse alale kuuluvatest sõnadest võiks nimetada sõnu nagu *lammas, laut, kana, juust*. Tööriistade, tarbeasjade ja relvade nimetustest olgu siin märgitud sõnad *nael, nõel, rõngas ja mõõk*. Eriti väärivad tähelepanu ühiskonnaelu alale kuuluvad sõnad *kuningas, vald, haldama, laen, kihl, varas* jmm., mis viitavad ühelt poolt enam keskendatud valitsusvõimuga ühiskonnakorrale, teiselt poolt aga tõstavad esile ka omandiõigusega seotud pahesid.

Kolmandaks on läänemere-soome suguharudel olnud kokku puuteid ka slaavi suguharudega, nagu seda näitavad läänemere-soome keeltes leiduvad varasemad slaavi laensõnad. Ka neil kokkupuuteil on olnud teatav kultuuriline ilme. Nii näiteks on ristiusu terminoloogia omandatud mitte germaanlaste, vaid slaavlaste kaudu, nagu osutab sõnade *rist, papp, pagan* ja *raamat* laenamine. Slaavlastega on oldud ka kaubanduslikes suhetes; sellele viitavad sõnad *turg* ja *lodi*. Ühiskonnaelu alalt on laenatud sõnadeks *vaba, sundima* (vanemas kirjakeeles esines tähenduses 'kohut mõistma'), *raja*. On tutvunud slaavlaste kaudu ka mõnede põllutööriistadega nagu *sahk, sirp, ike* ja käsitöö-ala sõnadega *tapper, koonal, värten*. Laenatud on ka sõnad *saan, aken, värav, saabas, kasukas* jpt.

Nagu kõigest eelmisest selgub, on läänemere-soome suguharude suhted oma naabritega olnud elavad ja kultuuriliselt on nii mõndagi neilt omandatud.

Keeleliselt olid need läänemere-soome hõimud sel ajal (s. o. umbes esimese aastatuhande keskpaiku) veel palju lähemad üksteisele kui praegu. Sellele viitavad ka nende keelte kõige varasemad kirjapanekud, mis sisaldavad rohkeid ühisjooni. Kuid ka praegugi on need rahvad keeleliselt üksteisele võrdlemisi lähedased. See selgub nende keelte pinnaliselgi võrdlusel.

Vaatleme kõigepealt meie lähima lõunapoolse naabri, nimelt Riia lahe rannikul elava väikese liivi rahva (u. 1800 el.) keelt, mis on aja jooksul tunduval määral läti keele jooni omandanud. Olgu keelenäitena esitatud võrdluseks järgmine katkend liivi muinasjutust:

Ikškõrd vond ikš meeldar'. Un ta lä'äb uon'džõl, ti'eb sluuzõd vaaldin'. Ni u'm piški kast, ta ti'eb sie vaaldin', un piški lapš, pooš'kõ, um sizal. Un tä'm naizõn um sie ie sindõn tidar ka. Ni läänd meeldar', pand sie kast edistu'bbõ un läänd naiz juurõ, laz võtakä tä'm laps ka, kazatõg. Nai kiitõn: „Mis sa blood'õd, kust sa lapsta said?“ Mies tuob tu'bbõ: knaš' piški poiss. Un se nai kazatõb mo'lmidi.

(L. Kettuneni järgi.)

Tõlge:

Ükskord olnud üks mölder. Ja ta läheb hommikul, teeb vesivärvad (lüüsid) lahti (valla). Nüüd on pisike kast, ta teeb selle valla, ja pisike laps, poisike, on sees. Ja ta naisele on sel õöl sündinud tütar ka. Nüüd läinud mölder, pannud selle kasti eestuppa ja läinud naise juurde, (las) võtku tema laps ka, kasvatagu. Naine ütelnud (kiitnud): „Mis sa plärad, kust sa lapse (last) said? Mees toob tuppä: ilus pisike poiss. Ja see naine kasvatab mõlemad.

Teiseks meie lähimaks hõimuks on vadjalased, kelle viimased vähesed järelejäänud liikmed (u. 300) elasid Peipsi järve ja Soome lahe vahel. Kuivõrd lähedane on vadjä keel eesti keelele, see selgub järgmisest vadjä rahvalaulust.

Tšako kukub, maa kumizõb,

sizas laulab, ladva liikub,

*Miä kuuntõlõn kuuzõõ alla,
kummäl on ääli ilozapi,*

kummäl on sõnad tarkõpad.

*Tšagol on ääli ilozapi,
a sisaal on sõnad tarkõpad.*

Tõlge: Kägu kukub, maa

kumiseb,
sisask (õõbik) laulab,
latv liigub.

Mina kuulan kuuse all,
kummäl on hääil ilu-
sam,

kummäl on sõnad tar-
gemad.

Käol on hääil ilusam,
aga sisaskil on sõnad
targemad.

(P. Ariste kogust.)

Nagu eelmiste keelte võrdlusest eesti keelega võib märkata, on need keeled meile suurel määral arusaadavad. Ühine on nii sõnavara kui ka keelte üldine struktuur. Vadjä keel ei erine eesti kirjakeelest palju rohkem kui näiteks kodavere või setu murre.

Liivi, eesti ja vadja keel kuuluvad — nagu varem nime-
tatud — läänemere-soome keelte lõunarühma. Edasi vaatleme
põhjapoolsesse rühma kuuluvaid läänemere-soome keeli.

Kõige tuntumaks meie põhjapoolsete hõimude keeleks on
soome keel. Et ka see keel suhteliselt kaunis lähedane on
eesti keelele, see on üldtuntud tõsiasi. Kuigi soome sõnad
tihti pikemad, n. ö. vähem kulunud on kui eesti sõnad, on need
siiski ka eestlasele, eriti hästi aga põhjaranniku eestlasele
arusaadavad. Olgu siin esitatud näide ka soome keelest

On neljä veljestä. He tulevat vuoretellen luoksemme.
Jokainen tuo hyvää paljon tullessaan. Ensimmäinen sulattaa
lumen mailta. Toinen tuo tullessaan vihreät nurmet ja kauniit
kukat vainioille. Kolmas kypsytää omenat ja puolukat.
Neljäs peittää maan valkealla vaipalla.

Tõlge: On neli venda (velje). Nad tulevad kordamööda
(vooriti) meie juurde. Igaüks toob palju head tulles. Esimene
sulatab lume mailt. Teine toob tulles rohelised nurmed ja
kaunid lilled vainutele. Kolmas küpsetab õunad ja pohlad
(poolakad). Neljas peidab maa valge vaibaga.

Lõpuks olgu riivamisi peatunud küsimusel, mis ei ole küll
otseselt keeleline, kuid mida võib käsitleda seoses sugukeelte
vaatlusega. See on nimelt küsimus soome-ugri hõimude
kultuurilisest tasemest. Teatavasti oli tsaariaegsel Venemaal
— peale eestlaste ja soomlaste — soome-ugri rahvaste üldine
tase õige madal. Paljudel rahvastel puudus oma kirjakeel,
puudus kirjandus. Nagu eespool märgitud, on alles nõuko-
gude korra ajal nii mitmedki võrdlemisi arvukad rahvad
saanud asuda oma kultuuri arendamisele. Stalinliku rahvus-
poliitika tulemusena ei ole praegu Nõukogude Liidus ühtegi
soome-ugri rahvast, kellel puuduks oma kirjakeel, kes ei
arendaks oma kirjandust, oma kultuuri. Praegu on kõik
soome-ugri rahvad jõudsalt arenemas: on kaotatud kirjaoska-
matus, on asutatud rohkesti koole, uurimisasutisi, organi-
satsioone, on tekkinud oma ajakirjandus, omad kirjanikud,
oma kirjakeel. Enne hävimisteel olnud soome-ugri rahvad
on vennalikus Nõukogude rahvaste peres hakanud kiiresti
sammuma tõusuteed.

III. Eesti murded.

6. Murrete kujunemisest ja rühmitamisest.

Möödunud aastatuhande lõpul elasid praegusel Eesti maa-alal suguharud, kes kõnelesid keeli, mis olid lähedased üksteisele. Neid suguharusid võiks nimetada ka eesti suguharudeks, sest nende suguharude keeltest on kujunenud hilisemad eesti keele murded. Nii kõneldi igas endises Eesti maakonnas eri murret. Hiljem, feodaal-ajajärgus, elasid need murded omakorda läbi mitmesuguseid muutusi, olenevalt vastavate maa-alade sotsiaal-majanduslikkudest tingimustest.

Varaseimad kirjalikud märkmed eesti murretest on pärit XVI sajandist. Nii leidub meie esimese raamatu, nimelt Wanradt-Koell'i katekismuse (1535. a.) lõpul huvitav märkus, milles öeldakse, et eesti keelt ei kõnelda mitte kogu maa-alal ühtlaselt, vaid et „teisiti kõneldakse Reuel'is (s. o. Tallinnas), teisiti Dörpte's (s. o. Tartus), teisiti Narve's (s. o. Narvas), teisiti Velyn'is (s. o. Viljandis)“.

Järgnevail sajandeil need murded arenesid edasi, sest eestlaste tollaegse rõhutatud olukorra tõttu oli rahva liiklemine takistatud, samuti puudus ka murdeid ühtlustava kirjakeele mõju. Murrete erijooned süvenesid ka viimaseil sajandeil, s. o. XVIII sajandil ja XIX saj. esimesel poolel, mil eestlane päris- ja teoorjana oli seotud maaga ega tohtinud ühest kohast teise rännata. Nii siis kujuneski olukord, et peaaegu igas kihelkonnas kõneldi teataval määral erinevat murret.

Kuigi meie murdeid hakati mõnede keeleteadlaste, näiteks F. J. Wiedemanni, M. Veske jt. poolt juba möödunud sajandil uurima, on meie murrete põhjalikum uurimine teostunud alles viimase paarikümne aasta jooksul Akadeemilise Emakeele Seltsi juhtimisel. Seetõttu on meil praegu olemas teatav ülevaade eesti murretest ja nende erijoontest.

Nagu juba meie varasemais grammatikais (Göseken, A. Thor Helle, Hupel) konstateeritakse ja nagu see on üldiselt tuntud, jaguneb meie keel kõigepealt kaheks suureks murderühmaks, nimelt põhja-eesti ja lõuna-eesti murdeks. Teatavasti erinevad need murded üksteisest nii häälikuliselt, morfoloogiliselt, süntaktiliselt kui ka leksikaalselt. Näiteks vastab põhja-eesti *ks*-ühendile lõuna-eesti murdes tihti *-ss-*, näit. *maksan*

— *massa, ukse — usse, oksad — ossa* jne. Saava käände lõpuks on põhja-eesti murdeis enamasti *-ks*, lõuna-eesti murdeis — *ss*, näit. *suureks meheks — suuress mehess*. Esimese pöörde lõpuks on põhja-eesti murdeis *-n*, lõuna-eesti keeles see lõpp puudub: *ma töötan, laulan, loen — ma tööta, laula, loe* jne. Üldtuntud on ka sõnavaralised erinevused. Tihti tarvitatakse kirjakeeles nii põhja- kui lõuna-eestilisi sõnu, näit. *koer — peni, hunt — susi, allikas — läte, vend — veli, õde — sõsar, paju — remmelgas, mänd — pedajas, nuga — väits, oder — kesv, pesema — mõskma, nutma — ikma, surema — koolma* jne. Põhja- ja lõuna-eesti murrete vaheline keelepiir kulgeb Peipsi järvest mööda Emajõe kuni Võrtsjärveni ja pöörduv lääne pool Võrtsjärve edelasse, jättes Tarvastu, Paistu ja Halliste lõuna-eesti murdepiirkonda.

Niihästi lõuna- kui põhja-eesti murded jagunevad — nagu eespool mainitud — omakorda vähemateks murdealadeks.

7. Põhja-eesti murded.

Kui alustada eesti murrete vaatlust põhja poolt, siis äratav kõigepealt meie tähelepanu omapärane põhja-eesti rannamurre, mida kõneldakse Soome lahe rannikupiirkonnas alates Kuusalust kuni Narva jõeni. Kõige kaugemale ulatub see sisemaale Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi ja Vaivara kihelkonnas. Arvatakse, et varasemal ajal see murre on veelgi kaugemale sisemaale ja lääne poole ulatunud, haarates enda alla isegi Tallinna ümbruse.

Põhja-eesti rannamurret iseloomustavad soomepärased erijooned, näiteks vältevahelduse puudumine (omast. *otra*, osast. *otra*; *ma-inf. akkama*, umbisik. tm. lihtmin. *akkati*), geminatsioonita (kahekordistumiseta) sisseütlev (*läks tuba, joge, raba*; *b, d, g* häälduvad nagu soome *p, t, k*), *-ul, -ur* kirja-keele *-el, -er* asemel sõnus nagu *seul, kaul, naurid* (vrd. soome *seula, kaula, nauris*) jne.

Olgu siin esitatud näide Lüganuse kihelkonna murdest:

Ku tuli videlik, pandi ukсед kinni, võeti tuluke üless. Ei siis õld eli egä kedägi, siis õli pieru tuli. Tuli põles ämmäs (ämm = pilak, pirruhoidja). Ämm õli pläkkist väänatud ja puu õtsa kieretud, kuhu pandi tuli põlemaie. Suuremp

puu õli lõip (lõip, lõim = pirruhalg, lõmm), ja säält tehti pisikeised killud, ne õlid siis särmed (särmed = pirruhalust raiutud vähemad pirrupuud).

Videliku aal käisivad sead tuas süömas. Said kõhud täis, siis viedi künä vällä, pühti tuba puhtast. Igäüks tegi tule ümber oma tüöd, ke karsis (karsima = puhastama, kraasima), ke kodus, ke tegi kinnast. Ega maganikku (maganik = magamine) ikka õld kedägi, pane aga tüöd üöd läbi taga, nii et tuli rummas (kõnekäänd: nii et tuli rummas).

Järgmisena võiks nimetada eesti saarte murdeid. Kuigi ka siin üksikute alade vahel, näiteks Saare-, Muhu- ja Hiiumaa murrete vahel erinevusi on, moodustavad eesti saarte murded siiski iseseisva murdeala.

Saarte murdeid iseloomustab samuti rida erijooni. Näiteks esineb seal õ asemel ö (välja arvatud Põide khk. ja Muhu): põllale, sõbrad, söavägi, põhimöte. Illatiivis puudub geminatsioon: jõge 'jõkke', käde, vede, süle; da-infinitiivis puudub tunnus -da: (tahan) öienda, viruta, seleta. Esineb ka sõnavaralisi erinevusi, näiteks sõnad rubid 'rõuged', antsberid 'sõstrad', rend 'laud', (heina) kokk, labu 'saad', söba 'tekk', kiskuma 'sügama' jne.

Näitena olgu esitatud katkend Kihelkonna pulmakombeist

Siis kut teised värava taa tulid, peiu oues kedrati, kojuti kangast, uhuti tüssi (tüss = kodukootud jäme riie), pesti vaipa, tegid keik sihandussi vigurid, mis iganes oli. Vahebel (= vahepeal) müirati mis irmus. Siis mindi renni (rend = laud) juure. Ägäüks istus oma kuha-bele (= koha peale), koes (kohes = kuhu) ta oli pandud istuma, oli ta peenaine (= nais-pulmakorraldaja), saja-tüdruk (= pruutneitsi), ännanaine (pruudi loori hoidev naine) või muud. Peig istus peemihe kõrvas renni taga, peemees äga renni otsas.

Kolmandaks tuleks märkida lääne- eesti murdeid, mida kõneldakse Lääne- ja Pärnumaal. Neil murdeil on rida ühiseid jooni saarte murretega; üldiselt on need aga kirjakeelele tunduvalt lähemal. Mõningatest erijoontest võiks mainida kõige vanemas keeles esinevat *v* muutumist *b*-ks, missugune nähtus ulatub Harju- ja Järvamaalegi, näit. kõba kibi 'kõva kivi', tänabu 'tänavu' jne.; jä- üldisemat tarvitamist *ja*- asemel: jäksama, jänu, jada, jäbur; tugeva-astmelist seesütlevat, mis esineb ka Saartel ja vähemal määral Harju-, Järva- ja Põhja-

Viljandimaal: *nurkas, paatis, aedas, lautas, nälgas, lookas; e-mitmust: jalge, rinde all, sarvegä 'sarvedega', poegele jne.*

Näitena esitatagu katkend Tori kihelkonna murdest:

Vanabagan mõteld: „Mihukese looma ma inimestele kiu-samisess teeks?“ ja viimate arvand: „Ott-ott, ma teen un'di!“
Läind sabi-augu juure, võtt suure tõrvase ron'di, selle pand kehass; kõba kibi püst südames, süe-tükid silmadess ja pika sirge roika ännass. Kõik ned pät'sind al'li sabiga kokku ja akand siss jumala moodu elavad õhku sisse puhuma. Ähkind küll kaua, aga elu böle sisse saand.

Kirjakeele kujunemise seisukohalt on eriti olulised keskeesti murded, mida kõneldakse laial alal Harjumaal, Järva- maal ja Virumaa lääneosas. Nii esineb siin nagu kirjakeeleski diftong *-ae-* sõnades nagu *aed, kaev, laen* (mitte *aid* jt.); *-ks-* on järgsilpides säilinud: *kaheksa, üheksa, tullakse* (mitte *kahessa*); mitmuse osastavas esineb *-id:* *rebaseid, tüdrukuid, aastaid*; ülekaalukalt esineb *de-*mitmus (*poegadele*) ja *si-*tunnuseline lihtminevik (*võtsin, parandasin*). Leidub muidugi ka jooni, mis erinevad kirjakeelest, näiteks esinevad paiguti (eriti ida pool) diftongid pikkade vokaalide asemel (samuti kui rannamurdes ja idamurdeis): *moa* 'maa', *koas* 'kaas', *soama* 'saama', *sielik* 'seelik', *tüömies* 'töömees', *küis* 'küüs', *pia, pea* jne.

Kesk-eesti murrete läänepoolsema ala näitena olgu toodud katkend Mahtra sõja mälestustest (Juuru khk.).

Se Mahtra sõda tehti sellepärast, et peremed tahtsid sest suurest mõisateost lahti soada, tahtsid ren'di peale soada, siss toodi linnast soldatid ja lasti inimesi maha ja pärast siss pekseti neid, kes sõeas käisid ja soadeti ära ja mis nendega ete tehti. Es (es = eks) nad soand ika piinata ja peksta küll. Saksad elasid ni suurest ja uhkest, vaesed talupoead olid nende kää nõnnagu kärpsed. Olla peksetud seal Mahtra mõisa õues, nii et lihatükid olid linnanud. Kis teab, mitu sada oopi nad said.

Kesk-eesti murretest ida pool asetsevad nn. ida-eesti murded. Need murded Tartumaa põhjaosas on üldiselt kaunis sarnased kesk-eesti murretega. Teravamalt erinevad kesk-eesti murretest aga Peipsi järve piirkonnas olevad vadja-pärased murded. Tüüpilisem neist on kodavere murre, mida iseloomustab rohke *õ* esinemine *o* asemel: *õtse, õlema,*

õskama, õrav, õhjad jne.; -ss- esinemine -st- asemel: *mussa* 'musta', *uassa* 'aasta'; -st- esinemine -ht- asemel: *kosto* 'kohtu', *kõst* 'kõht' jne.

Tuntud on Juhan Liivi kodaveremurdelised jutukesed nagu „Juak“ ja „Pildikene Peipsi rannalt“. Siin olgu esitatud katkend loost, kuidas „Tutt linna koston tunnistajass käis“.

Koston küsitud et: „Kui vana sa õled?“ Tutt üelnud, et: „Mina olen naesess neli uassat vanem.“ — „No, aga kui vana si naene one siis?“ — „No, naene, sii one jälle karjanaesess kaks uassat vanem.“ — „No, kui kaua sa siäl mõisan õled ollud siis?“ — „No, nõnnasama kauva kui kubjaski, et me kubjaga ühevanused, et si uassat kaks tõene-tõesess vanem nuarem, aga ike ühe uassa lapsed sellegipärass...“ Sii one iseenesessi mõissa, et selle jutu piäle jäeti küsimised iseenesess maha.

Lõpuks võiks põhja-eesti murdealadest nimetada veel põhja-viljandimaa murret, mis samuti on kaunis lähedane kesk-eesti murretele. See moodustab õieti ülemineku põhja-eesti murdealalt lõuna-eesti murretele. Nii esineb siin põhja-eestiliste joonte kõrval niisuguseid lõuna-eestilisi jooni nagu -ss- järgsilpides -ks- asemel: *kahessa*, *ühessa*, *tullasse*, *parandasse*; -tk- asemel -kk-: *jakkama*, *kakkuma*, *sõkkuma*, *sõkma* jt.

Alamal katkend põltsamaa murdest:

Teisel omikul kutsuti mõisa. Kolm kohtumeest olid kua seal. Ärra tuli ja akkas teomega (= teomehega), kes tikka andis, karama. See tahtis reakida, aga ärra ütles: „Ma löön su suu lõhki, ku sõna lausud! Kui oli küll karend, ütles: „Tooge vitsad!“ Nüüd teatsime, mis tuli.

Kokku võttes võiksimme öelda, et põhja-eesti murretest kõige tähtsamad on kesk-eesti murded, mis on aluseks meie kirjakeelele. Lääne-eesti murded on üleminekuks kesk-eesti murretelt saarte murretele (eriti Tõstamaa, Varbla khk.), ida-eesti murded üleminekuks vadjapärastele Peipsi ranniku murretele, põhja-viljandimaa ja osalt ka loode-tartumaa murded üleminekuks põhja-eesti murretelt lõuna-eesti murretele. Omaette murded esinevad veeremil, nii põhjas soomepärase rannamurre, läänes paiguti rootsipäraste joontega saarte murded, idas vadjapärane kodavere murre.

8. Lõuna-eesti murded.

Teiseks murrete suureks rühmaks on lõuna-eesti murded. Ka need jagunevad omakorda mitmeks eri murdeks. Nii võiksime siin kõnelda peamiselt neljast murderühmast, nimelt mulgimaa murdest, lõuna-tartumaa murdest, võru murdest ja setu murdest.

Kõige läänepoolsemad lõuna-eesti murdeist on nn. mulgimurded, mida kõneldakse Halliste, Karksi, Paistu ja Tarvastu kihelkonnas. Üldiselt iseloomustavad neid murdeid kõik lõuna-eestilised jooned, nagu *-ks-* asemel *-ss-*: *massa* 'maksan', *pessä* 'peksta', *ossa* 'oksad', *jämmess* 'jämedaks', *tervess pääväss*; *-ht-* asemel *-tt-*: *kõtt* 'kõht', *katte* 'kahte', *tett* 'tehtud'; *-d* kadu mitmuse nimetavas ja mineviku kesksõnades: *na ollu alva mehe* 'nad olnud halvad mehed'; *n-lõpuline* seesütlev: *suuren mõtsan, sõan, paan* 'pajas'; *-n* kadu ainsuse 1. pöördes: *ma pelgä* 'ma pelgan', *ma lõvvä* 'ma leian'; *i-tunnuseline* imperfekt ja mitmus: *na anniva, me kuulime, sõidime, suuril silmil* jne.

Idapoolsetest naabermurretest eraldab mulgi murdeid kaksikkonsonandi puudumine sõna algul: *rovva lät's roskaga raavi* 'proua läks troskaga kraavi' ja *-e-* esinemine *-a-* asemel järgsilpides: *ütlive, kaibamen* 'kaebamas', *mängiteme* jne.

Näitena katkend Halliste kihelkonna murdest:

Pojale anti täädä, et esä om mõisa tuud (= toodud) ja andass vitsu. Andres om põösan varitsen. Kui esä tuud ette, om ta vällä astun nende sõnadega: „Aulik erra! See om miu esä. Mul om äbü, kui tedä siin pestäss (= pekstakse). Siin om kolm rubla, võtke vastu!“ Erra om suuril silmil temä otsa vaateme akanu. „Vai sii (= see) kurat om siu esä?“ Löönu jalage: „Kasi kodu, lurjus, sa oled ää poja kasvaten.“

Võrtsjärvest ida pool kõneldakse nn. tartu murret. Selle murde piirkonda kuulub peale Lõuna-Tartumaa ka loodepoolne osa Valgamaast (Sangaste khk.). Tartu murdes on teatavasti kirjutatud meie vanem lõuna-eestiline murdekirjandus (näit. Vastne Testament 1686 jt.). Üldiselt on tartu murdele omased eespool-esitatud lõuna-eesti murdejooned. Varem nimetamata jäänud joontest märgitagu, et siingi esineb lõuna-eestiline vokaalharmoonia (*mädänü, esä, küppär*), sisekonsonandi geminatsioon, näit. osastavas: *sõnna, upa* 'uba',

minno; *da*-adjektiivides: *like* 'lige, märg'; *ai* esinemine *ei* asemel: *sain*, *ain* 'hein', *saiwas* 'teivas'; sisseütlevas *-de*: *kerikude*, *mõisade*.

Olgu keelenäide selle murdeala keele kohta toodud Lõuna-Tartumaalt, nimelt Otepää kihelkonnast.

Ol'l küll rasse orjus, o sa taivakõnõ. Kas ol'l mõts vai mis taht, sa pidit raguma (=raiuma). Õdagu (=õhtul) ütli kubijalõ: „Laskõ minnu kodu, ma saada esä.“ — „Ei saa, mine ja tuu (=too) obesemiis ka viil (=veel).“ Ja määras (=määrane) tu käimine; pimme üü (=öö), soe (=soed, hundid) muutkui unnasiva. Mis siis ol'l, malga olliva iin (=ees) ja takan. Ain mõõdeti ärä. Kui es olõ maani niidetü, sai nuhelda jälle.

Kolmandaks lõuna-eesi murdeks on võru murre, mida kõneldakse Võrumaal ja Valgamaa kaguosas. Tartu murdest erineb võru murre tunduvalt. Eriti paistab silma *h*-hääliku rohke esinemine nii sõna algul (*hand* 'händ, saba', *hani*, *hämmär*) kui ka keskel ja lõpus (*kahr* 'karu', *tehnädä* 'täna-da'; sisseütlevas: *kerikohe*, *rõivihõ*, *kübärähe*, *kuhvrihõ* ja seesütlevas: *väläh*, *küläh*, *umblõmah*; *iihn* 'ees', *laehn*). Teise erijoonena võiks märkida *õ* (taga *-e*) esinemist tagavokaalsete sõnade järgsilpides kirjakeelse *e* asemel, näit. *hobõsõ* 'hobused', *tarõ*, *kõnõlõs* 'kõneleb'. Tähelepanu väärrib ka omapärane kurgu-sulghäälik, nn. larüngaalklusiil sõna lõpus, mille jaoks puudub kirjakeeles märk, näit. *niä*? *omma*? *saanu*? 'nad on saanud'. Oleviku ains. 3. pööre on kas lõputa (*and*, *tege*) või lõpuga *-s* (endine *-kse*: *eläs*, *kir'otas*).

Keelenäitena olgu esitatud katkend Rõuge murdetekstist.

Päivä ol'li vähä? (=vähid) *kivve* (=kivide) *all*, *a üüse tul'li vällä süümä*. *Üüse iks* (=ikka) *püüt'i vähju*.

Ol'l uma pirrukan'dja iks perve (=kalda) *pääl*. *Kae sõss* (=siis) *tuu kan'd noid pirde*. *Sõss kolm pirdu pan'ni kokku, sõss tuu pal'li* (=põles), *tuu ol'l tulõpiran'd*. *Piran'd ol'l ütehn käehn, tõõsõ käega iks püüse*. *Vähi*? *ol'li õkva* (=otse, just) *süümise pääl jõõhn* (=jões). *Sõss kai* (=kaes, vaatas), *kun ol'l tuu vähi innõ* (=enne, aga) — *tuu ol'l jo nätä tuu tulõpiranduga*. *Sõss jäl haari peoga*? *Sõss pan'ni ko'ti tuu vähä*. *Ko't ol'l kaalahn* (=kaelas), *kura* (=vasaku) *poolõ pääl*.

Lähedane võru murdeala idapoolsete kihelkondade (Vast-seliina, Rápina) keelele on setu murre, mida kõneldakse endise Setumaa alal (nüüd administratiivselt liidetud Võrumaaga). Et setukesed elavad venelaste naabruses ja on lähedastes kokkupuudetes viimastega, siis sisaldab setu murre rohkesti venepäraseid jooni nii hääldamises kui sõnavaras. Näiteks tarvitatakse siin paiguti venepärasest laia *n*-i (*taav*), venepärasest palatalisatsiooni (*k'uam*) jne. Sõnavara sisaldab rohkesti hiliseid vene laene, näit. *p'ero* 'sulg', *krandas* 'pliiats', *taahvka* 'sulepea', *tsärnil* 'tint', *kedrats* 'vihik', *linika* 'joonlaud' jne. Pealegi pole ka setu murre kogu oma esinemisalal ühtlane, vaid sisaldab rea alamurdeid.

Katkend setu naljandist:

Vanast ol'l katõkeske vele?, üt's ol'l rikas, tõõnõ vaene ... K'uam aik tul'l kätte, vaezõl mehel olõ õi minkagi? ahjo küttä?. Lät's pallõma rikast veljä, et anna mullõ hobõst puie tuuva. Rikas veli ar'd hobõsõ talle ja rii, a taossit (taosed = rangid) es anna?. Lät's uma, timä puu unigu mano ja pan'd puukuurma pääle. Noh! ja ... a hobõnõ ol'l handa pite iih (iih = ees). Nigu üt'el' noh, hobõ tõmmas' ja kakas' (= tõmbas ära, kiskus katki) hanna ar?, jäigi puukuurma mõtsa.

Lähedane setu ja võru murdele on ka lutsi maarahva keel, mida kõnelevad Lätimaal Ludza maakonnas elavad vähesed eestlased. Võrreldagu selleks kas või järgmist lutsikeelset lauset:

„Ol'li? püha? hingli? taivah; pühä? hingli? lät'si hinne vaihhõl (= eneste vahel) tapõma.“

Setu murret on kõnelnud ka kirjanduse kaudu tuttavaks saanud Kraasna maarahvas (endine eesti asundus Pihkva oblastis). Lõuna-murdelist keelt kõneldakse ka eesti asundustes (näit. Siberis, Uuralis, Pihkva ja Toropetsi ümbruses jne.), kuid seda pole seni lähemalt uuritud.

Nii siis on eesti keeles võrdlemisi rohkesti murdeid, mis erinevad küllaltki tunduvalt üksteisest. On ilmne, et ääremaade elanikkudel, näiteks saarlastel ja setukestel või mulkidel ja Virumaa randlastel oleks üksteisest raske aru saada, kui nad ainult puhast murret kõneleksid. Tänapäeval on aga kirjakeele mõju niivõrd tugev, et vanemale põlvele omased murdejooned on kõikjal hakanud kiiresti kaduma. Kohuslik algharidus, sõjaväetenistus, seltskondlikkudest organisatsioonid

nidest osavõtmine, ajalehed, ajakirjad, raamatud, raadio — kõik need tegurid mõjuvad selleks kaasa, et murrete osatähtsus kord-korralt väheneb — ühtlustava ühiskeele kasuks.

Ja kuigi murded peavad kirjakeele ees taanduma, ei saa siiski salata nende väärtust. Rääkimata sellest, et murded pakuvad palju teaduslikult väärtuslikku meie keeleuurijaile ja mineviku jälgijaile, on murretel ka areneva kirjakeele kujunemisel etendada küllalt suur osa. On ju murded olnud selleks elavaks lätteks, kust kirjakeel on ammutanud endale vajalikku, on ju murded selleks allikaks, kust kirjanikudki ammutavad oma teoste värskuse ja rahvapärasuse, oma stiili mahlakuse, lopsakuse ja sõnarikkuse.

IV. Jooni eesti kirjakeele kujunemisest.

9. Murde-, ühis- ja kirjakeel.

Rahva poolt kogu keelealal tarvitav keel ehk rahvakeel on oma laadilt murdeline. Seda murdelist keelt tarvitab rahvas oma mõtete suulise väljendamise puhul, kõnelemisel. Murdeline rahvakeel on seega kõigepealt kõnekeel. Võidakse ju murdekeeles ka kirjutada, kuid murdelisel kirjandusel on kogu rahva seisukohalt vähene tähtsus, sest murdekeelne kirjandus on mõistetav ainult kitsamal murdealal.

Murdekeele vastandiks on ühiskeel, s. o. kõigile vastava rahva elanikkudele ühine ja kõigi poolt arusaadav keel. Ühiskeeleks on see kõnekeel, mida tarvitatakse n. ö. avalikus elus, haritlaste hulgas, koolides, ametiasutistes jne. Seesugune ühiskeel saab tekkida siis, kui rahva kultuur on juba teatava kõrguseni tõusnud. Ühiskeeleks saab harilikult mingi laiemal maa-alal tarvitav murre, mis on teatava juhtiva keskuse või ringkonna keeleks. Seesugune murre omandab lisajooni ka teistest murretest ja muutub lõpuks kõigi vastavat keelt kõnelevate inimeste ühiskeeleks. Eestis sai ühiskeeleks Tallinna linna keel, milleks osutus nn. kesk-eesti keel selle laiemas tähenduses, mis sisaldab jooni Harjumaa, Lääne-Virumaa, Järvamaa, Kirde-Läänemaa, Kirde-Pärnumaa, Põhja-Viljandimaa ja Loode-Tartumaa alal kõneldavast keelest.

Ühiskeel on harilikult lähedases seoses kirjakeelega. Viimase all mõistetakse keelt, mida tarvitatakse kirjas, olgu

siis aja- või ilukirjanduses. Kirjanduse keelena on kirjakeelel suurem kultuuriline väärtus kui murdel või ühiskeelel. Kirjakeel on sõnavaralt rikkam, grammatiliselt viimistletum, väljendusvõimelt painduvam. Eestis on kirjakeel küll juba üle 400 a. vana, kuid oma tõelise väärtuse on ta omandanud alles käesoleval sajandil, mil ta on saanud teaduse- ja kunstikeeleks, kultuurikeeleks, mis julgesti võib võistelda teiste kultuurikeeltega.

Järgnevas ülevaates püütakse jälgida, kuidas eesti keel murdelisest rahvakeelest on kujunenud kultuuriliseks kirja-keeleks.

A. Eesti keel XIII sajandil.

10. Kõige varasemaid kirjalikke andmeid eesti keele kohta.

Kuigi on teada, et esimese aastatuhande viimastel sajanditel ja teise aastatuhande algul eestlased elasid oma praegustes asupaikades, ei ole sellest ajajärgust säilinud siiski mingisuguseid lähemaid keelelisi andmeid.

Varasemad kirjalikud teated eestikeelsetest sõnadest pärinevad alles XIII sajandi algupoolest, millal eestlased sattusid saksa orjastajate kätte, kes kauplemise ja ristiusustamise ettekäändel hakkasid korraldama maadevallutuslikke ristiretki Läänemere-maile. Sellest ajast on pärit Läti Hendriku ladinakeelne Baltimaade vallutamist käsitlev „Liivimaa kroonika“, mis sisaldab ligi poolsada eesti koha- ja isikunime (näit. *Sontagana* 'Sootaga, Sootaguse', *Jogentagania* 'Jõetaga, Jõetaguse', *Odenpe* 'Otepää', *Sadegerve* 'Saadjärve', *Lyndanise* 'Lindanisa'; *Lembitus*, *Wottele*, *Meme* 'Meeme'), samuti mõned üksiksõnad ja laused (näit. *maia* 'maja, [væe] kogunemiskoht', *maleva*, *kiligunda* 'kihelkond'; *Laula*, *laula*, *pappi!*, *Tharapita!* 'Taara, avita' jt.).

Enam materjali XIII sajandi keele tundmaõppimiseks pakub „Taani hindamisraamat“ ehk „Liber Census Daniae“ (1241), milles leidub umbes 500 Põhja-Eesti kohanime. See nimistu, mis arvatavasti kajastab aastail 1219—1220 toimunud eestlaste ristimist taanlaste poolt, sisaldab peamiselt Harju-

ja Virumaa külanimesid (näit. *Peskulae* 'Pääsküla', *Kalameki* 'Kalamäe', *Hirwae* 'Hirve, praegune Iru', *Ketherae* 'Kehra', *Arhukylae* 'Aruküla', *Andikewaerae* 'Annikvere' jt.).

Nendes ürikutes leiduvad kohanimed võimaldavad teataval määral pilku heita XIII sajandi keelele. Nii näeme, et astmevaheldus ei esinenud veel praegusel kujul. Seesugused kohanimed nagu *Jogentaganja*, *Eghöntakae* 'Jõetagus', *Hergaenpae* 'Härjapää', *Kuldenkaua* (= kulla kaev, praegune Kullenga), *Raudanal* (= raudan all, raua all, praegune Raudna), *Wahumpærae* 'Vaopere', *Kipunkaelae* 'Keoküla', *Kurkenoy* (= kure oja, praegune Kurena) jt. näitavad, et ka nõrga astme vormides *-esines* sel ajal mõnesuguseid jälgi klusiilidest *g, d, b* (jõe asemel *jõghen* jt.). Samadest näidetest selgub ühtlasi, et omastava lõpul oli sel ajal veel *-n*, mis *-p* ees vahel ka *-m* kujul esines, näit. *Paiumpe* 'Pajupää', *Odempe* ehk *Odenpe* 'Otepää' jt. Edasi võib märkida, et nn. sisekadu, s. o. vokaali kadu sõna teises silbis veel ei esinenud, vaid et teise silbi vokaal sõnades, mille esimene silp oli pikk, oli sel ajal veel alles, näit. *Kangelae* 'Kangla', *Raekaevaer* 'Rakvere', *Kuckarus* 'Kukruse', *Maidalae* 'Maidla' jne. Sama nähtus on meile tuttav ka rahvalauludest, kus samuti vokaal on veel säilinud, näit. *kuldane* 'kuldne', *lau-lemmaie* 'laulma', *sõudemasta* 'sõudmast', *kamberissa* 'kambris' jt. Eelmisega seoses võiks mainida veelgi üht joont, mis ka iseloomustab selle ajastu keelt. Nimelt on XIII sajandi kohanimede hulgas rida seesuguseid, millede lõpuvokaal pole veel kadunud, näit. *Vsikylae* (= uusi küla), *Worcegerwe* 'Võrtsjärv', *Kaegynurmi* jt., kuigi nende kõrval leidub ka näiteid, kus esineb juba lõppkadu, nagu *Sonorm* (= Soonurm), *Quiuames* 'Kuimetsa', *kylaegund* jm. Näib, et sel ajal on eesti kõnekeeles sõna lõpuvokaal hakanud juba kaduma, kuigi rahvaluulekeeles see teatavasti kuni hilisema ajani on püsinud (näit. *uusi lindu, maada, metsässä* jne.).

Arvatavasti on XIII sajandi sõnavaragi erinenud tänapäevasest. Nii leidub sel ajal märgitud kohanimede hulgas sõnu, millede tähendust praegune eesti keel enam ei tunne, näit. *Tormas, Terma* (Torma, vrd. sm. törmä 'kink, nõlvak'), *Harkua* (vrd. sm. harkko 'kivimürakas, kang'), (*Korpy-*) *womais, Vemais* (Võhma; võhmas = soosaar, kuiv koht soos), *Tarvameki* (tarvas = ürgsõnn, metshärg) jne.

XIII sajandi eesti keel sisaldab veel rea jooni, mis praegusest keelest on kadunud, kuid mis on säilinud mõnedes sugukeeltes (näit. vepsa *jogensu* 'jõesuu', soome *uusi*, *nurmi*, *tyttären*, *laulamaan* jne.). Seega erineb selleaegne keel tunduvalt tänapäeva keelest, olles mitmeti veel varasemal arenemisastmel. Kahjuks on aga andmed XIII sajandi keelest liialt napid selleks, et saada täielikumat ülevaadet selle ajastu keele kohta.

B. Eesti keel XVI ja XVII sajandil

(ebaühtlase kirjaviisi ajastu 1524—1700).

11. Varasemate tekstide ja esimese eestikeelse raamatu keel.

XIV ja XV sajand ei paku meile uut eestikeelset materjali, kui mitte arvestada ürikutes esinevaid isiku- ja kohanimesid ning üksikuid juhuslikult ülesmärgitud eestikeelseid sõnu. See on ka arusaadav, sest ei olnud ju eesti keel sel ajal ei kirikuteenistuse ega ametliku asjaajamise keeleks.

Olukord muutub tunduvalt XVI sajandi algupoolel, mil usuelu taseme tõstmise eesmärgil hakatakse nõudma (näit. piiskop Kyvel'i poolt), et preestrid tunneksid rahvakeelt ja oskaksid palveid eesti keeli seletada. Nii ongi meie esimese eestikeelse teksti, nn. Kullamaa käsikirja sisuks kolme tuntud katoliku-aegse palve, nimelt meieisapalve, *Ave Maria* ja *Credo* tõlge. Nendest palvetest on kaks esimest kirja pandud Kullamaa kirikuõpetaja Johannes Lelow' poolt ajavahemikus 1524—1528. Teksti märkimisel on tarvitatud alamaksa kirjaviisi (y = i, ii; sz = s jm.).

Olgu siin toodud näitena mõned laused sellest esimesest eestikeelsest tekstist.

Ŧjamede. ten ſzhyuna olte taywas. po/h/ulut on ſzhyunu niymnij. kulkut ſzhyunu rikus ſzatkſu ſzhyunu tachtmuſz taywas nynd /ma/efze Anna meytte tenneny ykſepewyne leybp. nynd heytka andex meye wolffat ...

Kuigi võõrapärane ja vigane kirjaviis moonutab teksti, on siiski ilmne, et tollaegne keel erineb tänapäevasest, näiteks on tarvitatud *riik* asemel *riikus* (*rikus*), *tulgu* asemel

tulgut (kulkut) jne. Kui jälgida selleaegse keele erijooni, siis võib esitatud teksti põhjal järeldada, et XVI sajandi alguseks on sise- ja lõppkadu keeles juba toimunud, sest siin esineb *leib (leybp)*, mitte *leiba*, samuti *tõusma (towsma)*, mitte *tõusema*. Ka omastava lõpu *-n* on sel ajal hakanud vähehaaval kaduma, sest osalt on *-n* veel säilinud (*pohan kyrkun* = püha kiriku), osalt aga juba kadunud (*szynnu nijmmij*).

Veelgi suurema tõuke rahvakeelse kirjanduse tekkimiseks annab Lääne-Euroopas XVI sajandi algupoolel tekkinud reformatsioon, mis peagi ulatub ka meie maale. Feodalismi ja katolitsismi vastu suunatud protestantism nõudis teatavasti rahvakeelset jumalateenistust, et rahvast kindlamini vaos hoida valitseva klassi huvides; sellega seoses vajati aga ka vastavaid rahvakeelseid kiriklikke käsiraamatuid. Sellise käsiraamatuna ilmus a. 1535 Wittenbergis põhja-eestikeelne luteri katekismus, mida selle raamatu koostajate järgi on nimetatud Wanradt-Koell'i katekismuseks. See umbes 120-leheküljeline raamat ilmus kahes keeles. Alamsaksa keelse osa koostajaks on olnud Simon Wanradt, raamatu põhja-eesti keelde tõlkijaks aga Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Johann Koell. Nime põhjal on avaldatud arvamust, et Koell (= Kõll?) võiks olla eestlane, kuid tõlke järgi on seda raske väita.

Kuigi selle esimese teada-oleva eestikeelse raamatu säilinud katkendite tekst ei ole kuigi ulatuslik (u. 250 sõna), võimaldab see siiski pilku heita XVI sajandi kirjakeele ole-musele. See raamat näitab, et juba XVI sajandi algupoolel oli hakanud kujunema eesti kirjakeel. Missugune see kirja-keel oli, seda selgitagu järgnev katkend Wanradt-Koell'i ka-tekismusest.

Synu tachmas sundküt kuth taywas/nynda faes maapeel.

Nynda muysta se folmandes palwe / Armas Jssa erakeelda synu arman tachtman faes / medy lehafen furyan tachtman / Nyndek sen furyan fuchun / mea meil sündnüt on / Seysa faes armas Jssa jedda köhen-rettyd / ninck jedda ylma wašta / keyfeses mea synu Jumalan auwu ninck tachtmas eb taha / Nyndepereft meye emme wöy / ech meddy motlusten / ech tachtman faes / meyst omaft henest / mued / kuth synu tachtmad wašta ygkex seyhtma synd needma / ...

Nagu võib märgata, on seegi tekst kirjutatud alamsaksa ortograafias (y = i, j; ae = aa jt.), kuid siin puuduvad seesu-

gused ülearused lisatähed, nagu need esinesid puhtdekoratiivsetel põhjustel eelmises tekstis (näit. *leybp, thaiwa* jt.). Kirjaviis üldiselt on ebajärjekindel: nii märgitakse vokaalidevaheline konsonant kord ühe (*synu, medy, Jumalan, taha*), kord kahe tähega (*meddy, Issa, ello*). Ortograafia ebakindlust näitab ka see, et samal leheküljel esineb väljendus *meie peame* tervelt neljal kujul: *piddame meye, peam meye, meye piddam ja piddama meye*.

Selle ajajärgu keelele omastest joontest olgu siin märgitud järgmised: 1) omastava lõpul esineb *-n* veel kaunis rohkesti (*sen essymesen ynymysen, tema Issan palgken eddes*, kuid ka: *Synu, sen pattu perest* jt.); 2) kaasaütlev kääne on moodustatud *kaas* abil: *peywe kaes* 'päevaga', *henese kaes* 'enesega'; 3) komparatiivis esineb tunnus *mb*: *parambal, kõrkembast*; 4) käskivas kõnes on tunnus *-t*: *sundküt* 'sündigu', *wothkat* 'võtke'; 5) eitusverb pöördub: *meye emme wöy*; 6) üksikute sõnade nõrga astme vormides on mõningaid jälgi kluusiilidest: *kedel* 'kael', *eddest* 'eest', *siddes* 'sees', *tödest, pane techtel*; 7) *-mine* asemel esineb *-ma, -mä*: *Se Rysthme on üx pesseme, kannataman* 'kannatamise' jt.

Vaidlusi on tekitanud küsimus, missuguse murdeala keel kajastub Wanradt-Koell'i katekismuses. Siin on leitud nii ida- (näit. *eddespette* 'edaspidi', *mennut* 'läinud', vrd. sm. *mennyt*) kui ka lääne-eestilisi jooni (näit. *kuth* 'kui', *eb* 'ei', *keikes* 'kõiges', *meddy* 'meie' jt.). Võib arvata, et Koell'i tõlkes kajastub tolleaegne Tallinna keel, sest oli ju Koell'il siin eesti kogudus, mille liikmed võisid olla pärit mitmelt murdealalt. Tallinnas kui keskuses võis juba siis tekkida mõnel määral murrete segunemist. Pealegi võisid Koell'il toeks olla mõningad käsikirjadki, mis omakorda võiksid põhjustada erinevate murdejoonte esinemist. Kahjuks on aga senised avastused vanemate tekstide ja raamatute alal veel liiga napid selleks, et nende varal tungida meie esialgse kirjakeele tekkimise saladustesse.

Leidub ju küll XVI sajandist mõningaid teisigi tekste, kuid need ei muuda oluliselt üldpilti. Näitena olgu siin lisandatud veel mõned read Liivimaa talurahva õigusest, mis on pärit XVI sajandi keskpaigast.

Forsep ux sullana temma perremehe jurest erre enne ko temma aft welsas3 on sies3 kaddup temma palck keick sest nuchtlo3je3st nucht-

Iosef sap se Šizandt üx kolmasz oſza nič üx oſza se kirj nind kolmasz oſza se keſz kaiwap.

12. Põhja-eesti kirjakeel XVII sajandil

(Müller, Stahl, Göseken jt.).

Kuigi reformatsiooni tulek meie maale põhjustas eestikeelse kirjanduse tekkimise, ei arenenud segaste aegade tõttu ei reformatsiooniline ega vastureformatsiooniline kirjandus XVI sajandil meil kuigi jõudsasti. Hoogsamaks muutus kultuurielu ja kirjanduslik tegevus alles XVII sajandil, ja seda suurelt osalt seetõttu, et Rootsi valitsus võitluses Balti aadliga toetus teataval määral talurahvale.

Juba sajandi algusest on säilinud pikem eestikeelne tekst, nimelt Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Georg Mülleri jutluste käsikiri (u. 400 lk.). See käsikiri sisaldab 39 eestikeelset jutlust, mis on peetud Mülleri poolt aastail 1600—1606. Et Müller sakslasena küllaldaselt eesti keelt tunneb, siis on arvatud, et ta võis olla Tallinnas sündinud. Ta väljendusviis on mitmeti rahvapärasem mitte ainult eelkäijate, vaid isegi mõningate järglaste omast. Näitena ta keele kohta olgu toodud katkend jutlusest, milles ta kirjeldab selle aja nälga ja viletsust.

Et ſijſs ſe Nyč nūith parrahilles meddy faees olle, kumb Inimene neutab oma Riſtiwelielle Armu, Se üx Kochuret achneb ſyn, ſe toijne ſael, meñe ſina ſen Rička Achnefotthy iure, nind palwu taedda, eth taema ſind üche wačka Kuckij ehk Oddra kaas tahax awitaba, Mõdiwarſij peat ſina kulma, eth taema hend palju waijſemax teb, kudit ſina ollet, Sina palwut taema peab ſind üche wačka kaas awitama, ſijſs paiatab ſe Ričkas, Mina pea ſind üche wačka kaas ruckit awitama, minul eb olle iſſe üyifit peo teuwſ.

Oma käsikirjas tarvitab Müller osalt alamsaksa, osalt aga juba ülemsaksa ortograafiat. Nagu võib märgata, esinevad tema tekstis kõik saksa tähed (peale *q*), näit. *ch*, *ck*, *f*, *tz*, *x*. Pikki vokaale märgib ta pikendusmärgi *h* või *e* abil: *pohle* 'poole', *rõhm* 'rõõm', *kuelma* 'kuulma', *noer* 'noor', kuid esineb ka *kaas*, *melewalla*, *likutada*. Samuti on ebaühtlane ka vokaalidevahelise konsonandi märkimine: kord tarvitatakse *mina tahan*, *kiwit*, kord *Kunningka*, *willetzus*, *Sodda* jne. Kirjaviisi ebaühtlus väljendub ka üksiksõnade

märkimises. Nii kirjutab ta sõna *ähvardus* järgmiselt: *ewardus, Echffardus, aechfferdus, aechffwardus, aeffwerdus*; sõna *neitsit* on märgitud kujul *Neutzit, Neützit, Neützyt, Neüwzit, Newzit, Newwtzit*.

Vormiõpetuslikkudest erijoontest võib märkida, et omastava lõpu *-n* on nüüd peaaegu täiesti kadunud. Esinevad ainult mõned üksikud näited selle säilimise kohta (*senperrast* e. *semprast, sömanayal, Pattuden andex andmene*). Üldiselt iseloomustavad Mülleri keelt samad jooned, mis esinesid Wanradt-Koell'ilgi, näit. kaasaütlev: *roymu kaas* 'rõõmuga', *hüüde kaas* 'varaga, hüüega'; komparatiiv: *kallimb, vanambat, nohrembat*; imperatiiv: *olckat, moistket*; eitusvormi pöördumine: (*ta*) *eb, (nad) evad*.

Mülleri lausestus on saksapärane, kusjuures paiguti on saksa keelele omased väljendused tõlgitud sõna-sõnalt eesti keelde, näit. *se Sakrament sest Altarist* (das Sacrament des Altars), *Üx Rickus sest Pattust* 'paturiiik', *Taiwa siddes* 'taevas', *sadda tuhat Inimeszet* jne. Rohkesti esineb Müllerial ka hili-seid saksa laene, mis paiguti veel on saksakeelsel kujul võõrsõnadena esitatud, näit. *Blömikene* 'lilleke', *Ohrsack* 'põhjus', *Wachthusz* 'vahimaja', *mörderidt* 'mõrtsukad, mõrvarid', *Selschop* 'selts', *erwima* 'pärima', *füllib* 'täidab', *schenckinuth* 'kinkinud', *valschiste* 'valesti', *Vordenistus* e. *thenistus* jne.

Enam tähelepanu väärivad Mülleri jutlustes selle aja keelt iseloomustavad arhaismid, nagu näiteks sõnad *toiwututh* 'töötatud', *toiwutusze, kichlakunda* 'kihelkond', *kuytao* 'kuidas' (vrd. sm. kuin tavoin), *weddichset* 'veised', *walatab* 'vaatab', *kuwallo* 'kuuvalgus', *suta* 'sootuks, täiesti', *iüttema* 'ütlemä', *ensimane* 'esimene', *igkas* 'ikka', *ielles* 'jälle' (vrd. sm. jällensä), *emmis* 'kuni', *amma* 'saadik, kuni' (vrd. sm. hamaan), *ke, ken* 'kes', *haikedus* 'haigus' jne. Varasemale keelele iseloomulikkudest joontest võiks märkida veel *v* säilimist sõnades nagu *Auwo* 'au', *Neuwo* 'nõu', *palwume* 'palume', *Hiwust* 'ihust', *Rahwo* 'rahu' ja *i*-diftongi esinemist näiteks sõnus *Laiwat, ayck* 'aeg', *wayse, poick, seyla* 'sõel' jt.

Mülleri keel oma murdeliselt tagapõhjalt sarnaneb suurel määral Wanradt-Koell'i omaga. Koige silmatorkavamalt esi-neb siin hilisemale põhja-eesti rannamurdele omaseid jooni, näit. *nächnuth* 'näinud', *mennith* 'läksid', *sessare* 'sõsara', *waidt* 'ainult', *sana* 'sõna', *heimudt* 'hõimud', *kebjaste* 'kergesti',

paimendama 'kaitsma, karjatama' (vrd. sm. paimen 'karjane'), *soke* 'sõge' (vrd. sm. sokea) jne. Tõenäoliselt kuulus ka omaaegne Tallinn selle rannamurde piirkonda. Kuid selle kõrval leidub Mülleril ka jooni, mis viitavad saarte murretele (näit. *pigkemasti* 'pigemini', *süwwemb* 'sügavam') või isegi lõuna-eesti keelele (näit. *parrahilles* 'praegu', *nackama* 'hakkama', *Peiwick* 'päike' jt.). Nende erilaadsete murdesugemete olemasolu Mülleri jutlustes näitab, et XVII sajandi alguses oli juba mingisugune põhja-eesti ühiskeel tekkimas. See ühiskeel võis esineda kujunema hakkava kirjakeelena selleaegseis väheseis senini veel avastamata trükiseis, esines aga ka käsikirjades, mida puudulikult rahvakeelt oskavad vaimulikud kasutasid kirikuteenistusel.

Üldiselt oli aga selle ühiskeele mõju eriti XVII sajandi algupoolel veel võrdlemisi vähene, sest me kohtame sellest ajajärgust käsikirju, millede keeles on küll teataval määral ühisjooni (näit. puhtkirikliku terminoloogia osas), kuid mis siiski oma keelelt erinevad üksteisest. Eri käsikirjade erinev keel sõltub peamiselt käsikirjade koostajate rahvusest, vähemal määral ka murdealast, millel käsikirja kirjutaja töötab. Et enamik meie maal töötavaid pastoreid olid sakslased, siis on arusaadav, et saksa keelele omased jooned kanti üle ka eesti keelele. Kuid sakslaste kõrval leiame Rootsi ajal meie maal töötamas ka soomlasi ja rootslasi, kes oma eestikeelsetes käsikirjades kasutavad oma emakeelest pärinevaid erijooni. Nii sisaldab soome keelele omaseid jooni nn. Turu käsikirja (19 lk.) ja rootsipärasusi Karuse kirikuõpetaja Lars Vigaeuse jutluste manuskript (u. 46 lk.).

Silmapaistvamaks XVII sajandi esimese poole keelemeheks on Heinrich Stahl (Stahel), kes avaldas mitte ainuüksi rea kirikuraamatuid, vaid kes sõandas isegi esimese eesti keele grammatika välja anda.

Stahli keelelise tegevuse jälgimisel tulebki kõigepealt märkida tema 1637. a. ilmunud keeleõpetust, mis kannab pealkirja „Anführung zu der Ehstnischen Sprach“. See väike raamat sisaldab umbes 30 lk. saksa keeles kirjutatud eesti keele grammatikat ja 100 lk. saksa-eesti sõnastikku. Et Stahl oma grammatikas põhjendas oma keeletarvitust ja kirjutusviisi, n. ö. sellega teatava kooli lõi, siis on meil põhjust veidi peatuda sel esimesel eesti keele reeglendamise katsel.

Stahli grammatika järgi on eesti tähestik väga saksapä-rane, sisaldades ka seesuguseid tähti nagu *c*, *ff*, *x* ja *z*. Pikki täishäälikuid märgitakse siin pikendusmärgiga *h*, näit. *ah* (= *aa*), *ih* (= *ii*), *oh* (= *oo*), *uh* (= *uu*) jne. Tähestikust puu-duvad tähed nagu *ä* (selle asemel esineb *e*) ja *õ*.

Kuigi eesti keeles sugusid ei olevat, tarvitavat ka siin saksa keelele omaseid artikleid *üx* (ein) ja *se* (der, die, das).

Käänamise kohta märgib ta, et arvud ja käänded on eesti keeles samad mis saksa keeles. Üldiselt olevat kääna-mine lihtne, sest sõna tüvi käänamisel ei muutuvat, olevat vaja tüvevokaalile liita ainult käändelõpud. Seega eitab Stahl eesti keelele omast astmevaheldust. Oma sõnastikus näiteks annab ta meie astmevahelduslikkudest sõnadest niisugused vormid nagu *lecht* — *lechttest*; *ubba* — *ubbast*; *sild* — *sildast*; *rind* — *rindast* jne.

Et Stahli poolt tarvitavat sõnade käänamine küllalt ise-loomustab tema keeleoskust, siis olgu siin esitatud tema käänamistabel.

Declinatio adjectivi & substantivi

	Singularis	Pluralis
Nom.	armas mees / naine	armat meehet / naiset
Gen.	armast meheft / naiseft	armade meehede / naisede
Dat.	armal mehel / naisel	armalle mehelle / naiselle
Acc.	arma meehe / naife	armat meehet / naiset
Voc.	o armas mees / naine	o armat meehet / naiset
Abl.	armast meheft / naiseft armalt mehelt / naiselt	armast meheft / naiseft armalt mehelt / naiselt

Stahli käänamistabeli mõistmiseks on tarvis silmas pidada saksa keelt. Stahli genitiivist saame aru, kui paneme tähele, et ta näiteks saksa „der Engel des Lichtes“ tõlgib kujul *se Engel sest Walgust*. Stahli vokatiiv selgub meie, kui teame, et ladina keele eeskujul tolleaegsetes saksa keele grammati-kates samuti leidis vokatiiv, näit. „O du Bürger, Mensch; o ihr Bürgere, Menschen“ (Schottelius, 1663). Ometi on meil raske mõista, miks tema arvates meie alalütlev on ainsuse, alaleütlev aga mitmuse daativiks, või miks ainsuse ja mitmuse ablatiiv ei erine teineteisest.

Parem ei ole ka Stahlil poolt esitatud verbide pööramine. Nii kohtame siin seesuguseid eesti keelele võõraid vorme, nagu näiteks futuuri (*Minna sahn armastama*), tolleaegseile ladina ja saksa grammatikaile omast optatiivi (modus optativus: *Eth minna armastaxin, eth minna ollexin armastanut, eth minna sahsin* ehk *woixin armastama*), veidraid konjunktiiivormi (*Kus minna ollen armastanut, kus minna sahn armastatut sahma*) jne. Tuletus- ja lauseõpetus puuduvad Stahlil täiesti.

Stahl ei osuta oma grammatikas õieti mingisugust arusaamist eesti keele omapärasest struktuurist. Ta on oma töö aluseks võtnud tolleaegse ladinapärase saksa grammatika, mille ta on varustanud eestikeelsete näidetega. Eesti keeleõpetuseks selle sõna otseses mõttes ei saa seega seda grammatikat pidada.

Väärtuslikumaks osaks Stahlil raamatus on sõnastik, mis annab ligi paarile tuhandele saksa sõnale eestikeelsete vasteteid. Kuigi see saksa-eesti sõnastik on väga puudulik, iseloomustab see siiski teataval määral tolleaegset eesti sõnavara. Nii on siin rahvakeele sõnavara küllalt rikkalik, näiteks saksa *Anfahen* vastena on esitatud eesti *hackan, halgkan, nackan, algkan, ürgkan*, saksa *Drache* vastena *valgkemees, lendwamees, püssohand* jne. Palju raskem on olnud leida eestikeelseid vasteteid uutele mõistetele, mis laiematele rahvahulkadele veel võõrad olid, näiteks on paberit nimetatud raamatunahaks (*Papir — rahmatonachk*), kalkunit Saksamaa kukeks (*Saxamah kuck*), pirnipuud marjapuuks jne.

Teatavasti ei olnud Stahl aga mitte ainult esimese eesti keele grammatika koostajaks, vaid tema sulest ilmusid ka esimesed ulatuslikumad kiriklikud käsiraamatud nagu tuntud „Hand vnd Haussbüch...“ (4 osas 1632—1638, üle 1000 lk.) ja „Leyen-Spiegel“ (4 osas 1641—1649, ligi 800 lk.).

Neis saksa ja eesti keeli kirjutatud raamatuis on tema tegelik keeletarvitus küll teataval määral parem, kui seda eeldab ta grammatika, kuid üldiselt on see siiski niivõrd saksa keele kammitsais, et tõelisest eesti keele oskusest tema puhul vaevalt saab kõnelda. Olgu siin Stahlil keele näiteks katkend tema jutlusest, milles ta võitleb nõidade vastu.

Banket jedda tehhalle / teije üllembiffet / ninck wallitzjeat / erra piddafet ni alpay je Kurrati mehje / erra motlefet / je nõidus on üg

pettus / unne / ninck tühine assi? Woip hend se Kurrat pöhrma öhej
 Engliř jest walgfust / woip temma kaidkast Maddut tegkema / woip
 temma wessi werrey tegkema / woip temma fonnat tegkema / ninda
 fudt temma Egypti mah fiddes / Runninga Pharavni eddes / lebbi
 needt nõidat nende lausmisse kaks / tehnut on: Sihs woip temma kaks
 ommat wandtut truwit orjat Sunti / Karro / tuhliřpafka / ninck monne
 muh negko fiddes sahtma / ko pöhle temma / ninck nemmat tachtwat...
 Semperrast / teije wallitzejat / nuchtelket needt nõidat / erra andket
 neile armo / erranis fitkofet nemmat erra / ni paljo fudt teije woite...

Stahli ortograafia on palju järjekindlam kui ta eelkäijate
 oma, kuigi ka siin esineb mõningaid kõikuvusi (näit. *tehma*,
 kuid *pöha*, *öhe*). Käändeid tarvitab ta tegelikult rohkem, kui
 neid esineb tema käänamistabelis: nii näiteks tunneb ta sis-
 seütlevat (*palgkese*, *Taiwa*), seesütlevat (*Evangeliummes*), saa-
 vat (*rickax*, *wabbax*), ilmaütlevat (*kölbmatta*) ja osastavat
 (*keddakit*, *tegekemist*). Genitiivi lõpu *-n* esineb tal veel ainult
 üksikjuhtudel (*Pattuden andex andmissest*), kaasaütlev on
 samasugune kui eelkäijail (*Kallewe kaks 'kaleviga'*).

Lausestus on Stahlil tema grammatika kohaselt paiguti
 isegi saksapärasem ja puisem kui Mülleril. Vaadeldagu sel-
 leks näiteks järgmisi lauseid: ...*eth Kunningas Saul nehha*
sai se negko sest Prophetist Samuelist 'et kuningas Saul nägi
prohvet Samueli nägu', siss sahp se Issand se Lagke sest
Sioni Tüttrest paljax tegkema | ninck ... sahp nende Hõbbe
ninck Kulda errawotma 'siis teeb Issand Sioni tütre pealae
paljaks ja võtab ära nende hõbeda ja kulla', ... pannewat
köstlickut kingat omma Jallade pehle 'panevad kallid kingad
oma jalga', nemmad ... ep hebbendasit hend mitte 'nad ei
häbenenud', ke rickax sahma tachtwat, langwat kiusatusse
sisse jne. Silma paistavad siin eriti ebaeestiline artikkel,
saama-futuur, infinitiivide ja objekti väär tarvitus, eneseko-
haste pöördõnade moodustamine hend abil ja muud saksa-
pärasused.

Mitte vähem germanistlik ei ole ka Stahlil sõnavara. Koh-
 tame siin samuti kui Mülleril rea seesuguseid sõnu nagu
Swewlist 'väävlist', Förstendohmit 'vürstkonnad', Kramer
'pudukaupmees', Gifft 'kihvt, mürk', Rehckenschoppi 'rehnun-
git', knappist 'napilt', doch jne. Nende kõrval kohtame aga
 Stahlil ka selle ajajärgu keelt iseloomustavaid arhaisme nagu
taas, ellick 'ehk', emmis 'kuni, saadik', ammak 'saadik' jt.

Murdeliselt taustalt on Stahli keel teataval määral sarnane Mülleri omaga. Ka siin leiame idamurdelisi (näit. *tehnut, tutta* 'tunda', *sauw* 'kepp'), läänemurdelisi (*hohme* 'homme', *issi, mönigkat* 'mõningad') ja vähesel määral isegi lõunamurdelisi erijooni (*nackama, parahellis* 'praegu', *rassedast*). Et Stahl elas ja teotses ainult Tallinnas, Järva- ja Virumaal, siis ei saa nende eri murdealade sugemete esinemist tema keeles seletada otsese murdekeele mõjuga, vaid peab arvama, et Stahl kasutas oma teoste kirjutamisel selleaegset põhjaeesti kirjakeelt, mis oli juba eelmisel sajandil kirikukirjanduse keelena hakanud kujunema ja mis XVII sajandi esimesel poolel veelgi enam fikseerus. Seesuguse enam-vähem ühtlase kirjakeele kujunemisele teatavates keskustes, näiteks Tallinnas, ei vihja mitte ainult ühiste murdesugemete esinemine selle aja käsikirjade ja teoste keeles, vaid ka ühiste saksa laensõnade tarvitamine, rida ühisjooni lausestuses jne. Stahl seega ei olnud mitte selle võõrapärase kirjakeele loojaks, vaid ainult fikseeris selle oma teostes ja andis sellele eluõiguse oma grammatikaga.

Kuigi Stahl väidab, et ta on oma grammatika koostamisel hoolikalt jälginud talupoegade keelt, ei saa seda siiski pidada põhjendatuks. On ju Stahli keel pigemini saksa keel eesti sõnadega kui tõeline eesti keel. Ja mida vähem Stahli grammatikas esitatud seisukohad sobisid eesti keele struktuuriga, seda meeldivamad olid need muulaspastoritele, kes Stahli grammatikast leidsid eest tuttava keeleõpetuse, mille raamidesse tarvitses ainult eesti sõnu asetada, et eesti keelt „õigesti“ osata. Nii muutuski Stahl oma kaasaegsete saksa soost pastorite lemmikuks, keda ülistati ja võrreldi maailma-kuulsustega, nagu seda on Plautus, Caesar, Luther jt. Ja kui keegi neist pastoreist märkaski, et rahvas kõneleb teisiti, kui Stahl oma raamatuis õpetab, siis oli süüdi rumal rahvas, kes ei osanud grammatikapäraselt kõnelda ja „valschiste“ rääkis.

Stahli autoriteet oli sel ajal niivõrd suur, et ka järgmise põhjaeesti keele grammatika koostaja Heinrich Göseken ei sõanda oma keeleõpetuses kuigi palju Stahli poolt rajatud sihtjoontest kõrvale kalduda. Ta võtab üle isegi Stahli pent-siku käänamistabeli ühes kõigi selle puudustega, näiteks *st-lõpulise genitiiviga*, veidra vokatiiviga jne.

Üldiselt on aga Kullamaa kirikuõpetaja Heinrich Gösekeni saksakeelne eesti grammatika „Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache“ (Tallinnas, 1660) palju ulatuslikum (547 lk.) ja materjalirikkam Stahli omast. Peaosa (üle 400 lk.) võtab selleski raamatus enda alla sõnastik, kuna keeleõpetust on käsitletud pinnalisemalt (u. 84 lk.).

Oma keeleõpetuse aluseks võtab Göseken Kullamaa kihelkonna murde, sest tema arvates kõneldavat kõige õigemalt keelt Läänemaal. Nii soovitabki ta tarvitada rahvapäraselt näit. *Klaas* asemel *Laas*, *Trümm* asemel *Rumm*, *Kruw* asemel *Ruw* jne.

Häälikuõpetuse alal esitab Göseken mõningaid uusi ettepanekuid, kuigi ta ei julge neid alati ise teostada. Nii arvab ta, et vokaali pikkuse märkimiseks oleks sobivam tarvitada pikendusemärgi *h* asemel kaht vokaali, näit. kirjutada *Maa*, *Tee*, *Siil*, mitte *Mah*, *Teh*, *Sihl*. Ometi tarvitab ta ise oma raamatus küllalt rohkesti *h*-d pikendusemärgina. Võõrtähtedest soovitab ta ära jätta *q* ja *f* (näit. *Rahwas*, *Opper* 'ohver'). Astmevaheldust on ta märganud, kuid ta ei taipa selle olemust ega oska seda selgitada. Ta arvab, et eestlased armastavad vokaale ja põlgavad konsonante ning tarvitavad seepärast *haggo* asemel *hao*, *lagge* asemel *lae*, *wigga* asemel *wia* jne. Ortograafia on temalgi veel kõikuv: nii ütleb ta, et võidavat kirjutada kas *Koilir*, *Kojar* või *Koier*, kas *Rööm*, *Röim* või *Röem*.

Vormiõpetuse osas kordab Göseken nii käänd-, pöörd- kui ka abisõna käsitusel suuresti Stahli. Põhjalikumalt vaatleb ta sõnade tuletamist, kuigi ta seletused ka siin ei pea paika: nii väidab ta, et õige on tarvitada *Körtzmick*, sest esimene kõrtsmik meie maal olevat olnud nimega *Mick*, et *werri* tuletub sõnast *werrisema* 'väriseema' jne.

Oma lauseõpetuse algul kurdab ta, et kuigi eesti süntaksi reeglid olevat samad mis ladina ja saksa keeles, ei pidavat eesti talupoeg süntaksi reegleid silmas, vaid ütlevat *kax Issandat tullewät* asemel *kax Issandat tulleb* jne.

Väärtuslikumaks osaks Gösekeni raamatust on tema saksa-ladina-eesti sõnastik, mis sisaldab vasteid ligikaudu 10 000 saksa sõnale. Lisaks üksiksõnadele leidub siin ka vähesel määral fraseoloogiat (näit. *orra kaas aucko laskma*) ja vana-sõnu ning mõistatusi (näit. *Saxa uñe on santi söhmen aick; rohpe suitz ninck tucka wing on Saxa hing jt.*).

Stahl oma teostega oli fikseerinud XVII sajandi kirjakeele. Göseken oma keeleõpetuses, samuti oma kirikulauludes jätkas Stahli traditsioone. Nii kujunebki Stahli saksapärase keeletarvitus XVII sajandi üldiseks normiks, millest teadlikumad kirikukirjanduse soetajad rangelt püüavad kinni pidada. Selle ajajärgu kirjakeele tänapäevasele jälgijale avaneb isegi üllatav vastuolu: mida järjekindlam on ühe või teise selleaegse kirjamehe keeletarvitus, seda võõrapärasem see on; mida vigasemalt ja ebaühtlasemalt keegi keelt tarvitab, seda enam leiame selles tõelisele rahvakeelele omaseid jooni. Selleaegne tegelik ühiskeel, niivõrd kui see avaldub toleaeegses kirjakeeles, on nagu mingisuguse võõrapärasuse looriga kaetud, mille läbi vaevu võib märgata tõelise rahvakeele erijooni ja selle kujunemise tendentse.

Mõningaist muutustest, mis toimuvad XVII sajandil põhja-eesti keeles, võiks märkida 1) kaasaütleva käände kujunemist (sajandi algul: *Suh kaas, Wehje kahs*; keskpaiku: *heh-kahs* 'heaga', *rahwo kah*; lõpul: *waimoga, nendega*); 2) tunnuse -t kadu käskivas kõneviisis (sajandi algul: *andket, tulckut*; keskpaiku: *olckut, tulcko, tantzicke*; lõpul: *sago, tulgo*) ja 3) *b* kadu komparatiivi tunnuses (sajandi algul: *kallimb, lehembesse* 'lähemasse'; keskel: *parremb, yllembal, oiggem, kõrkem*; lõpul: *pitkemb, wäggewamb, alwemad, hullumaks*).

Ei muutunud aga ainult selleaegse kirjakeele vormistik, vaid ka sõnavara. Olgu siin toodud ainult mõningad näited sellelt alalt. Nii tarvitati sajandi algul *iüttelda, lütlusse* (Müller), sajandi keskel paralleelselt nii *Jutlusz, jutlema* kui ka *ytlux, ytlenut* (Vigaeus), sajandi teisel poolel aga *ütlen* ja *jutlus* praeguses tähenduses. Samuti tuleb *wallatap* asemele *wahtap, weddichset* asemele *weiset* jne. Saksapärasel kujul esitatud sõnade hulk, mis sajandi algul oli kaunis suur (Mülleril, Stahlil), on nüüd sajandi teisel poolel õige tunduvalt vähenenud. Seega olid sajandi algusest kuni 80-ndate aastateni keeles toimunud õige märgatavad muutused.

13. Lõuna-eesti kirjakeel XVII sajandil

(Agenda Parva, Rossihnius, Gutsclaff, Virginius).

Eesti varasem kirjakeel arenes paralleelselt nii Põhja- kui Lõuna-Eestis. Et kirjakeelte aluseks said harilikult suuremate

keskuste keeled, siis võib kõnelda sel ajal kahest eesti keelest, nimelt tallinna ja tartu keelest. Seda kahe erineva kirja-keele tekkimist soodustas suurel määral asjaolu, et Lõuna-Eesti XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi esimesel veerandil kuulus Poola riigivõimu alla ja oli administratiivselt eraldatud põhjapoolsest Eestimaast.

Lõuna-eesti kirjakeel sai oma alguse juba XVI sajandi viimaseil aastakümneil, mil katoliku kirik eriti aktiivselt alustas reformatsioonivastast võitlust oma kaotatud positsioonide tagasivallutamiseks. Eriti mõjuv oli jesuiitide vastureformatsiooniline tegevus Lõuna-Eestis, kus olevat XVI sajandi lõpul ja XVII algul ilmunud rida eestikeelseid teoseid (Th. Busäuse, J. A. Weltheruse jt. poolt), mis aga kaduma on läinud.

Säilinud on Poola-aegsest kirjandusest ainult a. 1662 Braunschurgis ilmunud katoliiklik käsiraamat „Agenda Parva” (96 lk.), mis sisaldab peale ladinakeelse teksti ristimise, laulatus, haigepihi ja viimse salvimise sõnu ka läti, eesti, poola ja saksa keeles. Raamatus esinev võrdlemisi vähene eestikeelne tekst (u. 180 sõna) ei ole otseselt ladina keelest tõlgitud, vaid siin on kasutatud juba mingit olemasolevat eeskju.

Keelelt jätab tekst, eriti võrreldes selleaegsete põhja-eesti teostega, päris hea mulje. Ortograafiliselt tundub tekst isegi tunduvalt hilisemasse ajajärku kuuluvat. Olgu selle näiteks esitatud järgmine katkend:

Mina N. wetta (=võtan) sinno N. Dmas heiges (=õigeks) ninf laulatetus abimiehes: Mina teota (=töotan) sinno armata/auruſta / ſino ſena wetta / ninf üß heige abielu ſino-ga piddädä. Cy-ſa taſa mina ſino maſa yätta amaſ (=kuni) ſurmani.

Nagu selgub, tarvitatakse siin vokaalidevahelise lühikese konsonandi märkimiseks harilikult ühte tähte (*sino nimi*), võrdlemisi harva märgitakse seda ka saksapäraselt kahe tähega (*piddädä, kurratyſ*). Samuti on Mülleri ja Stahli kirjutusviisist täiesti erinev ka pikkade vokaalide märkimine, mida „Agenda Parva's“ kirjutatakse tihti kahe tähega (mitte pikendusmärgi *h* või *e* abil), näit. *wiide* 'viie', *loöya*, *koölnu* jt. Ülipikka vokaali püütakse siin märkida eri märgiga: *saáb*, *maâ*, *kaâs*, *eên*, *veêl* jt. Poola ortograafia mõjuga on seletatud *e* märkimist *ie-ga*: *miele-ga*, *tieêb* 'teeb', *miehes* jt.

Tekst on kirjutatud võrdlemisi heas keeles; ei ole mägata seda rusuvat võõrapärasuse mõju, mis iseloomustab samaegseid põhja-eesti tekste. Esineb rida lõuna-eesti keelele omaseid jooni, näit. vokaalharmonia (*pühä, erä, temä*), *ks* asemel *ss* (*andas andis* 'antakse andeks'), *ps* asemel *ts* (*latse*), *-n* puudumine 1. pöörde lõpus (*mina anna*), *-d* puudumine mitmuse nimetava ja mineviku kesksõnade lõpus (*ne vanamba, lunastanu*) jne. Sõnavara on lõuna-eestiline (*man, ent, veli, koõlnu*) ja lausestuseski võib kohata lõuna-eestilisi konstruktsioone (*Tahat sina ristitus saiya?*). Allakriipsutamist väärib ka kaasaütleva käände esinemine kujul: *silmi-ga, kõrvu-ga, nenä-ga, kätte-ga, yalgu-ga* jne.

Selle teksti korrektse keele põhjal peab arvama, et selle tõlke on teinud hea eesti keele tundja, võib-olla koguni eestlane. Igatahes ei saa selle tõlkega võrrelda ei eelmise sajandi lõpust pärinevat esimest lõuna-eestilist käsikirja, nimelt tunnistust Sigismundus Awerbach'ile (1589), ega ka järgnevaid Rossihniuse töid.

Joachim Rossihnius'e, Saksamaalt pärineva Sangaste, Laatre ja Karula pastori kaheosaline kiriklik käsiraamat „Catechismus Herrn D. Martini Lutheri...“ ja „Evangelia vnd Episteln“ ilmus a. 1632 Riias. See raamat, mis vastab Stahli käsi- ja koduraamatule, on määratud Lõuna-Eesti umbkeelsele pastoritele kiriklikuks abiraamatuks. Oma raamatu koostamisel on Rossihnius eeskujuna suurel määral kasutanud vastavaid põhja-eestilisi käsikirjalisi tekste, sest muidu oleks vaevalt usutav, et iseseisva tõlkimise puhul nii palju peaaegu sõnasõnalisi kokkusattumisi tekiks Mülleri ja Stahli vastavate tekstidega. Olgu näiteks Rossihniuse võõrapärase keele kohta toodud katkend:

Tõmbaket hennesse pähle need rauwdreiwat Zummalast, et teye fajtfa woite wasto jedda kawalust sest tiggedaft wainlassest: Sest meil ei olle mitte lihha ninck werre fahn tappelda, enge (=vaid) neine Fürstide ninck Weggiwette, nimmefahn, neine Ifsandite fahn sestfinastest ilmaft, kumbat see pimmedusse fiffen wallitzew at, neine furja waimode fahn se taiwa all.

Rossihniuse ortograafia on umbes samasugune kui Stahli, kuigi vähem järjekindel (näit. *äckk* 'ehk', *sähl*, kuid *eckitzelt*, *peiw* jne.). Kaasaütlev kääne ei ole rahvapärane, nagu see

esines „Agenda Parva's”, vaid on põhja-eesi tekstide eeskujul kunstlikult loodud *kahn* abil, näit. *weh kahn, tenno kahn, welje kahn*. Põhja-eesi keelele omaseid jooni esineb siin terve rida: nii on siin mitmuse nimetav ja mitmuse 3. pööre *t*-lõpulised: *armat weljet, wannambat; nemmat kuhlutawat, saiswat* jne.; samuti on mineviku kesksõna lõpus *-t*; näit. *puhastanut, pannut, errapettetut, antut* jt.; vokaalharmoniaat esineb ainult vähesel määral (*perrast* ja *perräst* jt.). Saksa elemente sõnavaras leidub siin umbes niisama palju kui Mülleril ja Stahlil (*toch, verthenime, Spegli, reckenschoppi, Rahti* jt.); niisama saksapärane on ka lausestus. Et Rossihnius nähtavasti kuigi hästi lõuna-eesi keelt ei tundnud, siis ei suutnud ta seda ka oma teostes järjekindlalt esitada.

Tunduvalt paremini tundis eesti keelt järgmine lõuna-eesi autor, Urvaste kirikuõpetaja *Johann Gutsclaff* (Gutsleff), kes a. 1648 avaldas oma lõuna-eesi keele grammatika „*Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*“ (144 lk.). See ladina keeles kirjutatud keeleõpetus sisaldab samuti kui Stahli vastav raamat peale grammatilise osa (86 lk.) ka lühikesese saksa-ladina-eesi sõnastiku (43 lk.).

Gutsclaffi grammatika onunduvalt parem Stahli omast. Kuigi ka Gutsclaff ütleb, et eesti tähed oma arvult, kujult ja väärtuselt on samad mis saksa keeles, ometi ei poolda ta pikkade vokaalide märkimist *h* abil (*mah* = maa), vaid soovitab pikki vokaale märkida tähtedega: *â, ê, î, ô, û, á, ó, ú*, näit. *Kârn, kôlma, hôrma*. See märkimisviis, mis osaliselt esines ka „Agenda Parva's“, ei tule aga kirjanduses siiski tarvitusele. Tähelepanu väärib, et ta on esmakordselt mârrganud eesti palatalisatsiooni ja on katsunud seda märkida *j*-tähega, näit. *koj, panj, olj* jt.

Ka vormiõpetuse alal sammub ta uusi radu. Nii on ta käänamistabelist välja heitnud kõigepealt võõrapârase vokaatiivi. Stahli *st*-lõpulise genitiivi on ta ära jätnud ja selle asendanud tänapäevasele omastavale vastava käändega, mida ta nimetab rektiiviks (näit. *Ackne, Sullase* jt.). Ühtlasi on ta hoomanud, et selle rektiivi tüve põhjal on võimalik teisi käändvorme moodustada. Isegi ablatiivist on ta loobunud, sest ta leiab, et rektiivi (resp. omastava) tüvele on võimalik liita mitmesuguseid lõppe, näit. *-n, -ll, -lle, -tte, -lt, -st* jt., mille abil saab moodustada mitmesuguseid vorme (näit. kohakään-

deid). Samuti on ta märganud, et eesti sõnade tüvi käänamisel muutub, näit. *Kuld* — *Kulla*, *Jalg* — *Jalla*, *Hirs* — *Hirre*, *Techt* — *Tähe*, *Aick* — *Aja*, *Weggi* — *Wäje*, *Welli* — *Welje*, *Sussi* — *Sôje*.

Uudseteks osadeks võrreldes Stahliga on Gutsloffil tuletus- ja lauseõpetus. Viimases on ta teinud terve rea tabavaid märkusi eesti keele tarvitamise kohta. Nii näiteks märgib ta, et eesti keeles harilikult artiklit (*se*, *ütz*) ei tarvitata, et parem on öelda *se Poick sest Jummalast* asemel *Jummala Poick* jne.

Üldiselt on see väike raamat, mis ilmus ainult ligi kümme-kond aastat hiljem kui Stahli keeleõpetus, siiski palju põhjalikum ja eestipärasem eelmisest. Paiguti on see isegi parem kui tunduvalt hiljemini ilmunud Gösekeni grammatika, sest ei olnud ju seesugused nähtused nagu astmevaheldus, palatalisatsioon, õige genitiivi tarvitamine käänamisel, artikli tarbetus eesti keeles jm. Gösekenile kaugeltki mitte selged. On ainult kahju, et Gutsloffi ettepanekuid tolleaegses tegelikus kirikukeeles küllaldaselt ei rakendatud. Nii ei ole näiteks ka Gutsloff ise oma ortograafilisi ettepanekuid tarvitusele võtnud. Stahli ja Rossihniuse mõju oli selleaegses kirjakeeles veel liiga tugev. See mõju hakkab vähenema alles sajandi lõpul.

Silmapaistvamaks XVII sajandi teise poole Lõuna-Eesti kirjameheks oli Adrian Virginius (Verginius), kes oli sündinud Kambjas ja tundis võrdlemisi hästi eesti keelt. Tema on toimetanud trükki terve rea lõuna-eestikeelseid raamatuid; tähtsaim neist on a. 1686 ilmunud „Wastne Testament“, mille ta tõlkis koos oma isa ja mõningate teiste kaastöölisega.

Kuigi „Wastse Testamendi“ keel on palju parem eelmiste teoste keelest, on ta ortograafia siiski veel tunduvalt Stahli kirjaviisi kammitsais (näit. *h* pikendusmärgina: *sahb*, *Hohl*, *Wihna*; võõrtähed: *kutzuti*, *echk*, *sahsz*, *Schiuug* jne.).

Lõuna-eesti keelele omast vormistikku esitab Virginius palju teadlikumalt kui Rossihnius. Nii on siin kaasaütlev juba samasugune nagu tänapäeval, näit. *Laiwaga*, *sinnoga*, *töistega*; mitmuse nimetav ja pöörd sõna mitmuse 3. pöõre, samuti ka mineviku kesksõnad on ilma *t*-lõputa: *nemmä olliwa söhnu*, *Mehe omma wichkanu*, *tennu*, *mattetu*; tarvitatud on *i*-mitmust ja *i*-tunnuselise imperfekti: *kigin asjun*, *Peiwil*,

uskjille; kuhliwa 'kuulsid', kuhlutiwa, elliwä, tähendiwä; teistelgi käänatel on lõuna-eestilised lõpud, näit. -n seesütlevas (Taiwan, Ussun), -he või -tte sisseütlevas (Taiwatte), -sz saavas (tühjäs, pohlesz) jne. Virginiuse sõnavara on palju suuremal määral lõuna-eestiline kui ta eelkäijate oma. Peale praeguses lõuna-eesti murdes harilikkude sõnade nagu Zirgul 'linnul', saaja 'pulmad', Usaida 'õue', nõsse 'tõusen', man jt. esineb ka sõnu, mis tänapäevases keeles on jäänud haruldaseks nagu Wauw 'palavik', enge 'vaid', mährdleja 'järelkäija', Mühtnik 'tölnar' jne.

Et ka Virginiuse lausestus tunduvalt eestipärasem on, see selgub järgnevastki katkendist:

Ent kui Wardja (= pulmatalitaja, juht) jeddä wet maitz / kumb wihnaſz olli ſahnu / (nink temmä es tija / kuſtas ſe olli: Ent ne Sullaje teeſiwa / kumma jeddä wet olliwa ammutanu:) Sis kutz ſe Wardja Pöigmeht /

Nink üttel temmä waſta: Eggämehs annab eesmält hähd Wihna/ nink ſis / kui nemmä omma johbnuſz ſahnu/ alwembat. Sinna ollet hähd wihna ſenni Njani piddanu.

Kuigi ka Virginiuse keel ei olnud veel täiesti vaba selleaegsele kirikukeelele omaseist saksapäraseist joontest (näit. paigutine artikli *se* tarvitamine jm.), oli see siiski palju soraavam, ladusam ja rahvapärasem. Stahli keelele omaseid jooni esineb siin palju vähem kui sama aja põhja-eestikeelsetes tekstides. Ja mis peasi — Adrian Virginius liitus otsustavalt nende noorema põlve keelemeestega, kes asusid võitlusse vana ja ebarahvapärase kirjaviisiga.

14. Vaidlused keeleküsimuste üle XVII sajandi lõpul

(Forselius, Hornung).

Juba Adrian Virginius oli sellega, et ta osa võõrtähti (*f, y, ck*) oma kirjaviisist välja heitis ja eestipärasemat keelt tarvitama hakkas, andnud tugeva hoobi senisele ortograafiale. Nii oli tekkinud XVII sajandi lõpul tõsiseid kahtlusi senise kirjaviisi kehtivuses ja otstarbekuses. Ilmekalt väljendusid need kahtlused nn. piiblikonverentsidel, mis peeti tollaegse Liivimaa kirikujuhi Johann Fischeri korraldusel a. 1686 Lindenhofis Võnnu lähedal ja a. 1687 Pilistveres. Nendele konve-

rentsidele kutsuti kirikuõpetajaid-keeletundjaid nii Põhja- kui Lõuna-Eestist. Teatavasti kujunes nendel konverentsidel üheks põlevamaks küsimuseks kirjaviisiprobleem. Selle üle olevat palju ja tõsiselt vaieldud. Põhja-Eesti esindajad olid otsustanud säilitada vana Stahli-äegse kirjaviisi, kuna nooremad nagu Virginius ja Forselius nõudsid kirjaviisi parandamist.

Eelmisega seoses tulebki peatuda Bengt Gottfried Forseliusel ja tema ettepanekuil. Forselius oli sündinud Harju-Madises ja tundis põhja-eesti keelt võrdlemisi hästi. Juba üliõpilasena esitab ta esimesel piiblikonverentsil rea kirjaviisi paranduse ettepanekuid.

Esiteks teeb ta ettepaneku heita välja eesti tähestikust saksa tähed *c, f, q, v, x, y, z*. Võiks arvata, et sellele ettepanekule pole midagi kaaluvat vastu tuua, kuid nii Lindenhofis kui ka Eestimaa konsistoriumi koosolekul leitakse, et Forseliuse ettepanek ei olevat vastuvõetav, sest see tekitab löhe eesti ja saksa kirjaviisi vahele. Eesti piibel pidavat ilmuma aga samas kirjaviisis kui Lutheri piibel. Pealegi olevat juba hulk talupojalapsi õppinud seniseid raamatuid õnnelikult lugema; milleks siis saksa tähti välja jätta ja sõnu kirjutada „talupoegade harimatu, jämeda ja rikutud hääldamise kohaselt“, näit. *Christus* asemel *Kristus*, *Prophet* asemel *Rowet* jne. Endine kirjaviis olevat palju parem, see ei moonutavat sõnu, ja kui õpilased kord selle kirjaviisi on omandanud, siis võivat nad lugeda eesti, saksa, rootsi, tartu ja soome keelt. Eesti kirjaviis pidavat jääma muutmata, ja veel enamgi, selle kirja järgi pidavat harjuma ka talupoeg õigesti kõnelema. Ei tohtivat aga talupoja rikutud keele järgi keelt veelgi enam rikkuda.

Teiseks on Forselius teinud ettepaneku jätta ära *h* pikendusmärgina, seega kirjutada *Kohl, Mahl, Sihl, söhn* asemel *Kool, Maal, Siil, söön* jne. Vanameelsete pastorite arvates ei olevat ka see ettepanek vastuvõetav, sest see tegevat välismaalasele eesti keele lugemise raskeks. Pikka vokaali kahe tähega märkida võidavat ainult üksikujuhtudel, näit. sõnades nagu *Meel, veel*, selleks et neid eristada sõnadest *Mehl, 'mäel', wehl 'vael'*. Eesti keele sõnasisest *h-d* tulevat aga märkida kas *hh* või *ch-ga*, näit. *tocht, ahhjo* (mitte: *toht, ahjo*).

Peale ortograafiliste ettepanekute on Forselius esitanud ka mõningaid vormiõpetuslikke parandusi. Nii on ta tarvitanud

akusatiivis (praeguses osastavas) *Jummala* asemel *Jūmalat*, samuti ei tarvita ta eitavas kõnes pöördelõppe, näit. *Minna, sinna, teṃa, meye, teye, nemmat ep tahha* (mitte aga: *Minna ep tahhan* jne.). Kuigi mõned talupojad nii kõnelevad, nagu Forselius soovitab, ei saavat neid ettepanekuid siiski vastu võtta, sest endine tarvitusviis olevat kirikus ja raamatute kaudu rahvale juba tuttavaks saanud.

Nõnda esitas Forselius konverentsil neid nõudeid, mis hiljem vana kirjaviisi näol tarvitusele võeti. Oluline oli selles, et 1) ära jäeti saksa tähed ja 2) vokaalide pikkust ei märgitud enam *h*-ga. Stahli pooldajad aga väitsid, et 1) uuendused tekitavat erinevuse eesti ja saksa kirjaviisi vahele ja 2) et selle tõttu ei võidavat enam tarvitada senist kirjandust, seega seniseid käsi- ja kirikuraamatuid, jutluseraamatuid jm.

Forselius olevat oma uuendusi tarvitanud juba enne konverentsi ilmunud aabitsas. Kuigi see aabits pole säilinud, on sellest ajajärgust (a. 1694 ja 1698) pärit kaks aabitsat, mida kõigi tunnuste järgi võib pidada Forseliuse aabitsa hilisemateks trükkideks. Lugemisõppimise hõlbustamiseks on siin kõik sõnad antud silbitatult. Kõik võõrtähed on ära jäetud ja *h*-le on antud ta õige funktsioon, näit. *täht, wihm, tahk*. Häälikute märkimisviis on kogu aabitsa ulatuses väga ühtlane. Pikad vokaalid kinnises silbis on märgitud kahekordse tähega (*ööl, sees, hääd, hüüd-wad, pruuk-ma*), sõna lõpus (*pä-lu, ma, se*) ja lahtises silbis ühekordse tähega (*pru-gib, lo-ja, sa-dud, ö-sel, sö-ge*). Lühikesele silbile järgnev üksikkonsonant on märgitud kahekordse tähega (*tem-ma, pär-rast, wer-ri*), pikale silbile järgnev ja sõnalõpu konsonant ühe tähega (*wi-na, mei-le; lep, püs, näp*). Seda kirjaviisi, mis järgmisel sajandil üldiselt tarvitusele tuli, nimetame me tänapäeval vana kirjaviisiks. Forseliust tuleb seega täie õigusega pidada vana kirjaviisi rajajaks. Kuid mitte ainult kirjaviis ei ole Forseliuse aabitsas järjekindlam ja ühtlasem, vaid kogu aabitsa keel erineb võrdlemisi teravalt eelmiste teoste keelest. Eelmise ajastu keelt meenutavad veel mõned arhaistlikud kirikukeelsed väljendused (näit. *wot-tis tem-ma ka se kar-rika pär-rast öh-to sö-man at-ga*), kuid nende kõrval kohtame terve rea jooni, mis iseloomustavad juba hilisemat keelt, näit. komitatiiv *me-le-ga, san-na-ga*, imperatiiv *tän-na-ge, wot-ke, õn-nis-ta-go, hoit-ko* jne.

Forseliuse ettepanekuid kaaluti ka teisel piiblikonverentsil a. 1687 Pilstveres, kuid siingi ei jõutud tulemusteni. Tallinnamaa saadikud püüdsid säilitada Stahli kirjaviisi, tolleaegse Liivimaa õpetajad ja eriti Adrian Virginius, B. G. Forselius ja Johann Hornung pooldasid aga uuendusi. Siiski hakkasid uuendusettepanekud enam poolehoidu leidma. Kui sama aasta lõpul Forselius kirjaviisi asjus Tallinnas käis, siis oldi siin juba peaaegu nõus saksa tähtede ärajätmisega, kuid ei tahetud loobuda pikendusmärgist *h*, mida soovitati tähistada eri märgiga. Seesugune poolik lahendus ei rahuldanud aga Forseliust ja tema pooldajaid. Ja nii pidigi ainult aeg selles küsimuses lõpliku lahenduse tooma.

Kui Forselius a. 1688 Rootsist tagasisõidul Läänemerel hukkus, siis hakkas tema tööd jätkama *Johann Hornung*. Ka Hornung tundis juba lapsepõlvest peale eesti keelt. Et ta keeles esineb idapoolsete murrete jooni, siis on arvatud, et ta oma noorpõlve veetis Virumaal. Esile kerkib ta — nagu varem mainitud — seoses teise piiblikonverentsiga, kus ta esineb Forseliuse seisukohtade pooldajana. Need seisukohad fikseeris ta oma keeleõpetuses „Grammatica Esthonica“, mis ilmus Riias a. 1693. See ladina keeles kirjutatud põhja-eesti keele grammatika on võrdlemisi väike raamat (116 lk.) ega sisalda sõnastikku nagu eelmised grammatikad.

Häälikuõpetuses tõstab Hornung esile need jooned, mida Forselius oli juba oma aabitsas rakendanud. Ta näitab, et ei tule tarvitada võõrtähti ega *h-d* pikendusmärgina. Ka silbitamise seisukohalt olevat *ks* ja *ts* õigemad kui *x* ja *z* (*kak-si-pid-di*, mitte *ka-xi-pid-di*). Ortograafia reeglid esitab ta silbitamise puhul, näidates, et kirjaviisi järjekindluse pärast tulevat isegi sama pikk täishäälik kord märkida ühe- kord kahekordse tähega, olenevalt sellest, kas silp lõpeb täis- või kaashäälikuga, näit. *Tõ*, *Wõ*, kuid *Tööd*, *Wööd*. Üksikasjalisemalt ta õigekirjutusreegleid esile ei tõsta, sest ta peab Forseliuse poolt tarvitatud märkimisviisi (vt. lk. 45) ainuüksi loomulikuks.

Hornungi grammatika kandvamaks osaks on vormiõpetus. Sõnade käänamine on tal tunduvalt parem kui eelkäijail, kuigi ka tema esitab ainult viis käänat (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, ablatiiv). Genitiiv on tal esitatud praegusel kujul (*Naela*, *Taewa*), akusatiiv vastab praegusele partitiivile:

(*Naela - Naelo, Taewast - Taewaid*), ablatiivi nimetuse alla on koondatud neli eri käänet, nimelt praegused *st-, lt-, sse-* ja *s-* lõpulised käänded. Erilist tähelepanu väärib, et ta rõhub nii *de-* kui *i-* mitmuse olemasolu eesti keeles, kusjuures tal *i-* mitmus on tihti mitmesuguste tüvevokaalidega (*Jummalist, Jummalust, Jummaluist*). Samasuguseid edusamme on ta teinud ka pööramise alal. Nii piirdub ta nelja ajaga (olevik, liht-, täis- ja enneminevik), olles täiesti loobunud võõrapärasest futurist. Ka veidrad võõrad kõneviisid on ära jäetud. Eitusverbi pöörab ta õigesti, näit. *Minna ei olle, minna ei olnud* jne.

Üldiselt näib, et Hornung on oma grammatikas fikseerinud kõik need seisukohad, mida Forselius juba esimesel piiblikonverentsil oli kaitsenud. Seepärast tuleb Hornungi grammatikat vaadelda kui tolleaegsete nooremate keeleteoste rühma seisukohtade kajastajat. Et siin esitatud seisukohad suurel määral pärinevad Forseliusest, siis ei ole põhjust ülistada Hornungit vana kirjaviisi rajajana. Pealegi on ka teiste senini Hornungile omistatud tööde puhul tekkinud tõsiseid kahtlusi, kas need ongi ainuüksi Hornungi sulesaavutised (näit. „Ma kele Koddo ning Kirgo Ramat“ 1695). Ei ole võimatu, et need on selle noorte rühma (Adr. Virginius, Hornung jt.) kollektiivse töö tulemuseks.

Keeleliselt märgivad need tööd („Önsa Lutterusse Laste Öppetus“ 1694, „Ma kele Koddo ning Kirgo Ramat“ 1695) siiski uue ajajärgu algust meie kirjakeele kujunemises.

Hoolimata vanameelsete pastorite vastuseisust hakkas noorte kirjaviis kiiresti levima ja pääses peagi ka Põhja-Eestis kehtivusele. See XVII sajandi kahel viimasel aastakümnel toimunud keeleline võitlus viis vaimulikus kirjanduses tarvitava keele lähemale rahvakeelele ja tähistas sellega suurt edusammu. Kokku võttes avaldus see edu 1) järjekindlas ja ühtlases kirjaviisis, 2) saksapärase artikli (*see, üks*) ärajätmises, 3) astmevahelduse, osastava käände ja eitava kõne õigemal tarvitamises, 4) eestipärasemas objektis ja 5) rahvalikumas lausestuses. Sellele lisaks võiks märkida veel mõningaid erijooni, mis olid arvatavasti tingitud sajandi lõpul toimunud rahvakeele arengust. Nii võib tähele panna, et *i-* lõpulistes diftongides *i* on hakanud muutuma *e-ks*, näit. *Taewas, waenlaste, poeg, aed* jt. Komparatiivis kujuneb nüüd

reegliks, et sõna lõpus tarvitatakse tunnust *-mb* (*pitkemb, maddalamb*), sõna sees aga esineb juba *-m-* (*hullumaks, suremad*). Üldiselt on kirikukeel sajandi lõpuks juba paiguti seesuguse kuju omandanud, et nii mõnedki selleaegsed kirikulaulud on viimase ajani jäänud umbes samasuguseks. Võrreldagu selleks kas või jõululaulu järgmisi ridu: „Ma tullen Laevast üllevalt, Häid sannumid toon teile säält, Neid toon ma teile rõmoga, Neid tahhan minna kuluta.“

Nagu kõigest eelmisest selgus, toimus XVII sajandi viimastel aastakümnetel küllaltki äge võitlus ühelt poolt balti-saksa aadlile toetuva tagurliku pastorkonna ja teiselt poolt uuenodusmeelsete ja haridussõbralikkude nooremate keelemeeste rühma vahel. Aktiivseimaks ja edukaimaks neist noortest oli kahtlematult B. G. Forselius, kelle keelelised ettepanekud vastuseisust hoolimata juba XVII sajandi lõpul pääsesid kehtivusele.

C. Eesti keel XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel

(vana kirjaviisi ajajärk 1700—1850).

15. Kirikukirjanduse keelest XVIII sajandil

(Uus Testament, piibel, A. Thor Helle).

Eesti kirjakeel oli Forseliuse, Virginiuse ja Hornungi püüdluste tulemusena nihkunud rahvakeelele küll tunduvalt lähemale, kui ta oli enne, kuid üldiselt sisaldas see siiski veel õige rohkesti saksa elemente, ja seda eriti sõnavaras ja lausestuses. See on ka täiesti mõistetav, sest selleaegne kirjakeel oli ju peamiselt kiriku teenistuses ja senine kirikukirjandus sõna-sõnalt saksa keelest tõlgitud. Lõuna-eesti kirikukirjandus toetus seejuures Tartumaa keelele, põhja-eesti kirjakeel sisaldas aga enam idapoolsetele murretele omaseid jooni.

XVIII sajandi algul jätkus Forseliuse kirjaviisi võidukäik. Samuti kasutati uute kirikuraamatute väljaandmisel suuresti Adr. Virginiuse ja Hornungi keelelist eeltööd. Nii on arvatud, et põhja-eestilise Uue Testamendi käsikiri, nn. Stockholmi

käsikiri (a. 1705) põhjened Hornungi ja Virginiuse poolt 1687. a. tehtud redaktsioonil. Et Põhjasõda ei võimaldanud seda käsikirja trükkida, siis alustati pärast Tallinna langemist Vene võimu alla uuesti eelmise mustandkäsikirja põhjal Uut Testamenti trükivalmis seadma. Käsikirja vaatas läbi uus toimkond Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffi juhatusel. Trükist ilmus Uus Testament teatavasti a. 1715.

XVIII sajandi alguse kirjakeele kujunemise seisukohalt on huvitav võrrelda neid parandusi, mis on tehtud 1715. a. väljaandes.

1705. a.

1715. a.

1. Airo Rõied, Sainist, mainitses, waiwalt	Aero-paelad, Saenist, maenitses, waewalt
2. lähnud, tehnuud, nähnuud	läinud, teinud
3. Tuuld, Ankrud, middagid	Tuult, Ankrut, middagit
4. üttel, lafsid	ütlis, laffsid
5. kumb, funma; ning	mis, fes, fenne; ja

Siit selgub, et eelmise sajandi lõpul alanud hoogus kirja-keele areng on jätkunud ka uue sajandi algul. Võib tähele panna, et idapoolsemate vormide (näit. *tehnud*) asemele on tulnud läänelisemad. Märkame ka, et *i*-tunnuselise lihtmineviku asemele tuleb ikka enam tarvitusele *si*-tunnusega imperfekt. Rohkesti parandusi on tehtud ka sõnavaras, näit. *teggid meile Auo* asemel on *auustasid*, *pä mehhe* asemel *Päliko* jne. Eriti märkimist väärib aga, et sõnade *kumb* ja *ning* asemel nüüd üldiselt *mis*, *kes* ja *ja* tarvitusele võetakse.

XVIII sajandi algupoole juhtivaks eesti keelemeheks oli Anton Thor Helle, kes oli pärit Tallinnast ja töötas kauemat aega Jüri kihelkonnas kirikuõpetajana. Tema keeleline käsiraamat „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (420 lk.) ilmus a. 1732 Halles. See raamat sisaldab lühikese grammatika (u. 80 lk.), küllaltki tiheda eesti-saksa sõnaraamatu (u. 6000 sõna) ja lugemismaterjalina 525 eesti vanasõna, 135 mõistatust ja rea kahekõnesid ühes saksakeelse tõlkega. Märkida võib ka seda, et sõnaraamatu lõpuosas leidub esimene eesti oskussõnastik, nimelt taimede nimestik eesti, saksa ja ladina keeles, valimik Põhja-Eesti kohanimesid ja algmeid esimeseks etümoloogiliseks sõnaraamatuks, milles on püütud jälgida saksa ja vene laene eesti keeles. Selleks mitmekesise sisuga käsiraamatuks on nii A. Thor Helle kui

ka tema kaastöölised püüdnud materjali ammutada otseselt rahvasuust, kuigi nad seda rahvalt saadud ainekku on tunduval määral „parandanud“. Võrreldes eelmise sajandi keeleõpetustega on see raamat nii oma ainekku hulgal kui ka väärtuselt tunduvalt kaalukam.

Häälikuõpetuse ja ortograafia alal jätkab A. Thor Helle Forselius-Hornungi suunda, kuigi tema juba märkab, et see kirjaviis ei võimalda eristada seesuguseid sõnu nagu

mürre, der dialect	murre, die Sorge
älla, herunter	alla, was beständig ist
liinna, nach der Stadt	linna, Flachs jne.

Ta soovib säärase sõnade nn. teravamast rõhku, s. o. häälikute erinevat pikkust märkida eri märgiga vastaval sõnal. Üldiselt ei tulnud aga sel ajal need soovitatud märgid veel kuigi suures ulatuses tarvitusele. Nimisõnade kirjutamisel loobub ta senisest saksapärasest suurtähest sõna algul.

Käänamisõpetus on tal põhjalikum kui ta eelkäijail. Ta on märganud, et eesti keeles sõnad jagunevad käänamise seisukohalt mitmesugustesse eri tüüpidesse, ja sellepärast esitab ta ligi 100 eri käändsõna tüüpsõnadena. Käänamise osas esiletõstetud joontest mainitagu, et A. Thor Helle tunneb ka nn. *e*-mitmust, nagu näit. *poege* (= *poegade*), *jalge*, *õlge*, ja tugevaastmelist seesütlevat: *selgas*, *lautas*, *aedas* jne. Komparatiivi tunnuseks on tal *-m*, mitte *-mb* (*aus* — *ausam*, *kallis* — *kallim*).

Kuigi oma käänamistabelis A. Thor Helle piirdub ladina keele eeskujul kuue käändega, tunneb ta ka teisi eesti käändelõppe (*-ga*, *-ni*, *-ta*, *-ks*, *-s*, *-sse*). Gutsloff'i eeskujul esitab ta need käändelõpud aga prepositsioonidena.

Lauseõpetus on A. Thor Hellel tunduvalt eestipärasem kui ta eelkäijail. Ta on arvestanud kõnekeelt ja püüdnud selle põhjal reegleid esitada. Nii tunneb ta partsiaalsubjekti (*rahvast tulleb...*), selgitab käänete tarvitamist lauses, kongruentsi (*hea tööle*, kuid *keikile asjadele*) jne.

Üldiselt on A. Thor Helle keeleõpetus, kuigi see osalt baseerub Hornungi grammatikal, siiski oma põhjalikkuse ja rahvapärase ainekuga suureks sammuks edasi meie keeleõpetuste arenemises. See uus suund, millele pool sajandit varem Forselius oli aluse pannud, oli nüüd juba välja kujunenud ja täiesti kehtivusele pääsenud.

A. Thor Helle oli aga mitte ainuüksi keelemees, vaid rahvakeele hea tundjana rakendas ta oma võimed ka eestikeelse kirikukirjanduse soetamiseks. Teatavasti on tema suurimaks tööks sel alal piibli tõlkimine eesti keelde. Selle tõlkimise alal töötas ta 1728—1736. Seejuures oli tal nii tõlkimisel kui ka redigeerimisel rida abilisi, näit. Heinrich Gutsleff Läänemaalt, A. Vierorth Tallinnast jt. Trükist ilmus „Piibli Ramat“ a. 1739.

Ortograafiliselt on piibel kirjutatud väga ühtlases nn. vanas kirjaviisis. A. Thor Helle poolt soovitatud pika konsonandi märki on tarvitatud võrdlemisi harva, näit. *tahhan minna*, kuid *minna ollen*. Endise pika vokaali asemel on hakatud rahvakeelse hääldamise põhjal tarvitama diftonge, näit. *hea*, *pea*; *peäl*, *seäl*, *heäl*, *peäseb*; *mök*, *wöeras* (1715. a. veel *hä*, *sääl*, *nöölma*).

Piibli keele vormiõpetuslikkudest erijoontest tuleks kõigepealt rõhutada neid, mida A. Thor Helle juba oma grammatikas esitas, näit. tugevaastmelist inessiivi (*kohtas*, *tõldas*, *riidus*, *aeges*), *e*-pluuralit (*jalge*, *poegele*) ja *m*-tunnuselist komparatiivi (*parram*, *parramas*, *surem*). Lisaks neile võib märkida ka *a*-pluuralit (*kiwwast*, *pöllale*; *tähtä*, *seäska*), umbisikulise tegumoe vorme nagu *kinnitud*, *selletakse* (Hornungil: *kustutadud*, *kustutadakse* e. *kustutakse*) ja oleviku kesksõna osastavat konstruktsioonides *näggin ollewad*, *kuulsin räkivad* (1715: *näggi rippowa*, *kartsid juhtuwa*). Seesugune rohke uute erijoonte esinemine piibli keeles on seletatav sellega, et A. Thor Helle keeleliseks lähtekohaks on olnud suuremal määral läänepoolsed murded, kuna varasemad autorid (näit. Hornung) olid toetunud enam idamurretele.

Üldistest selle ajajärgu keeles ilmnevaist arenemistendentsidest võiks märkida, et varem esinenud *i*-mitmuse asemele kord-korralt enam tungib *de*-mitmus (1715: *pagganille*, 1739: *pagganattele*) ja *i*-imperfekti asemele *si*-tunnuseline minevik (*ütlid* — *ütlesid*, *kulin* — *kuulsin*).

Sõnavaralt on piibel tunduvalt rikkam eelmistest teostest. Et piiblis kajastub meile võõras muinas-heebrea maailm, siis on A. Thor Hellel küllaltki raske olnud kõigile siin esinevatele mõistetele eestikeelseid vasteid leida. Nii on tänapäevani jäänud ühiskeelele võõraks niisugused sõnad nagu *naabel* 'mingi pill', *tarkemon* 'mingi rahaühik' jne. Vanatestamentliku

terminoloogia kõrval tuleb märkida ka seesuguseid sõnu, mis on laenatud murdeist, nagu *udris* 'kärmas, nobe', *puul* 'õhvake', *kiwwi-kangur* 'kivihunnik', *kehhik* 'pool vakka' jt. Terve rida seesuguseid sõnu nagu *asm* 'vahiputka', *üllap* 'alp, hull', *äkkama* 'teada saama' on tänapäevale võõrad.

Eesti kirjakeele kujunemises on piibilil küllaltki kaaluv osa. Piibel koondas endasse mitmete eri murrete sugemeid; senisele kirjakeelele lisandus piibli kaudu rohkesti läänepoolsete murrete jooni. Et piibel oli kirikukirjanduse tähtsaim teos, siis muutus piibli keel teataval määral eeskujuks ka teistele keeletarvitajaile. Pealegi jäi kuni XVIII sajandi viimaste aastakümneteni piibel rahvale ainukeseks märgitavaks lugemisvaraks, sest Vene tsaarivõim oli talurahva jätnud saksa mõisnikkude hoole alla ja eestlaste vaimuelu arendamise eest ei hoolitsetud peaaegu üldse enam. Piibli ilmumisele järgneva 40 aasta kestel ei avaldatud midagi tähelepandavat peale vaimulikkude teoste uustrükkide. Keelelt sarnanesid need uustrükkid suurel määral piibliga. Ei erine piiblist ka esimese pool-ilmliku jutustuse „Hanso ja Mardi jutt“ keel. Näib, nagu oleks piibli ilmunisest alates kirja-keele arenemises mingi seisak tekkinud. Selle põhjuseks oli meie maal valitsenud masendav olustik. Alles sajandi lõpul hakkab eesti kidur vaimuelu sellest seisakust üle saama.

Lõuna-Eestis oli eelmisel sajandil kujunenud oma kirjakeel. See nn. tartu keel arenes rõõpselt tallinna keelega. Adrian Virginiuse „Wastse Testamendiga“ jõuti Lõuna-Eestis isegi kaugemale kui Põhja-Eestis. Kui aga Põhjasõja päevil Tartu kui keskus hävitati, siis jäi lõuna-eesti keele arendamine seisma. Ilmus küll veel lõuna-eestikeelset kirikukirjandust, kuid keeleliselt püsis see enam-vähem endisel tasemel ja omas ainult kohalikku tähtsust. Nimekaid edasiarendajaid lõuna-eesti keel enam ei leidnud.

Ortograafiliselt muutub lõuna-eesti keel suuresti sõltuvaks põhja-eesti keelest. Nii näeme, et XVIII sajandi algul ka lõuna-eesti keeles loobutakse Stahlist ja võetakse tarvitusele Forseliuse kirjaviis (*suur*, mitte *suhr*, *sure*, mitte *suhre*). Ometi erineb Lõuna-Eestis tarvitatav Forseliuse kirjaviis mõneti põhja-eesti ortograafiast; nimelt jäävad siin mõned võõrtähed veel püsima. Näiteks tarvitab Käsü Ants oma tuntud nutulaulus veel *tz-i* (*kaitzmissse*) ehk *tsz-i* (*Nätsz*,

kutsz) ja *y-d* (*meye, Tyrran*). Kauemat aega püsib neist võõr-
tähtedest lõuna-eesti tekstides *z*, mida eriti eelistatakse tarvi-
tada sõna algul sõnades nagu *zirk, zälk, zigga, zilkma, zongma* jne. Möödunudki sajandil esines veel *z* lõuna-eesti
kirjas.

16. Ilmlik-õpetliku kirjanduse keelest XVIII sajandi lõpul ja XIX algul.

XVIII sajandi lõpul hakkas Lääne-Euroopas arenema uus
klass, nimelt kodanlus. Kodanluse arenemine tekitas uusi
vaimseid liikumisi, mis mõnel määral kajastusid ka Eestis.
Üldine mõistuse hindamine Läänes ergutas mõningaid agara-
maid Saksamaal õppinud pastoreid ja õpetajaid kirjutama
tulusaid õpetusi mahajäänud ja armetusse olukorda surutud
lihtrahvalegi. Seejuures tuleb aga silmas pidada, et meil ei
kirjutatud neid raamatuid mitte inimarmastusest, vaid soovist
säilitada orjade töövõimet ja hoolitseda selle eest, et nälg,
haigused ja liigjoomine ei hävitaks täiesti eestlaste tööjõud-
lust. Ühtlasi püüti siin manitseda rahvast, et see oleks sõna-
kuulelik mõisnikule ega hakkaks vastu (vrd. Willmanni valmi
„Oinas ning koer“). Keeleliselt olid nende kirjameeste nagu
Arveliuse, Willmanni jt. õpetlikud lugemikud üldiselt siiski
võrdlemisi madalal tasemel.

Sellesse ajajärku kuulub ka August Wilhelm Hupeli,
Põltsamaa kirikuõpetaja ja literaadi keeleline tegevus. Ehk
küll Hupelit ei saa eesti keele arendajate hulgas kuigi kõrgele
tõsta, tuleb tema keelelist käsiraamatut siiski mainida. Hupeli
„Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“ ilmus a. 1780.
See on koostatud A. Thor Helle grammatika eeskujul ja
sisaldab keeleõpetusliku osa, valimiku eesti vanasõnu ja
mõistatusi ning ulatusliku eesti-saksa ja saksa-eesti sõna-
raamatu. Lõuna-eesti grammatika on ta koostanud pastor
Clare käsikirja põhjal. Uut pakub Hupel oma grammatikas
võrdlemisi vähe. Käänamine ja pööramine on peajoontes
samasugune kui A. Thor Hellel, isegi vokatiiv leidub veel
kuue esitatud käände hulgas. Süntaks olevat eesti keeles
samasugune kui teistes euroopa keeltes. Uudset materjali
pakub ainult peatükk murretest, kus ta muuhulgas märgib,
et eesti keel olevat soome keele õde, sest neil keeltel olevat
palju ühiseid sõnu ja keelereegleid.

Väärtuslikumaks osaks selles raamatus on sõnastik, mis sisaldab üle 15000 eesti sõna, nende hulgas rohkesti sõnu eri murdeist. See sõnaraamat, kuhu Hupel usinalt on koonandanud kogu temale kättesaadava materjali, on täielikumaks selle ajajärgu sõnavarakoguks. Tunduvalt on ta sõnaraamatuosa veelgi täiendanud oma keeleõpetuse II trükis, mis ilmus a. 1818. Päris õigesti iseloomustab Hupel ise XVIII sajandi lõpu sõnavara, kui ta ütleb, et kunsti ja teaduse alale kuuluvate sõnade poolst on see keel vaene, talupoja eluala, tööriistu ja tarbeid kujutavate sõnade poolst aga rikas.

XVIII sajandi lõpu kirjameestest tuleks eelkõige peatuda Friedrich Arveliusel, kes a. 1782 avaldas oma tuntud lugemiku „Üks Kaunis Jutto- ja Õppetuse-Ramat“. Nagu ilmneb selle teose ortograafiast, ei ole Arveliusse keeletundmine eriti tugev: ta tarvitab mingisugust segakirjaviisi, näit. *kuulis, suurem, wiisil, maale, nooreld* jne., kuid ka *roga, jure, rüpada* jt. Ka morfoloogia alal esineb kõrvalekaldumisi selleaegsest üldpruugist, nii kaasaütlevas (*luaka, lasteka, wiinaka*), mitmuse omastavas (*kädte, wannemadte*) jm. Keeletundmise puudulikkust osutab ka objekti tarvitamine, näit. *auustas ommad wannemad*, kuid *wottis Karlid ennesalle kutsariks*.

Oma keelelised seisukohad esitab ta kõnes „Über die Kultur der estnischen Sprache“ (1792). Arveliusse arvates on eesti keel nii vaene, et selle kaudu pole võimalik eestlaste vaimuilma rikastada ega nende tundeid peenendada. Ometi olevat tarvis eestlaste heaolu eest hoolitseda, sest eestlased toitvat ju oma higi ja vaevaga sakslasi, ja mida parem olevat eestlaste elujärg, seda parem olevat ka sakslaste oma. Sellepärast tulevat eesti keelt arendada. Pealegi soodustavat eesti keele arendamist rikkalik vormistik ja rohked liitmis- ning tuletusvõimalused. Et aga eestlased raskes orjuses elavad, siis ei saa nad ise oma keelekultuuri tõsta. Eesti rahvast tulevat seepärast sundida paremat ja rikkamat keelt kõnema, talle tulevat sundkorras õpetada uusi sõnu ja reeglipärasemaid sõnavorme (näit. *õlnud* asemel *ütlenud*). Seejuures ei tarvitsevat arvestada rahvakeelt, vaid tulevat üldiste mõistusepäraste keelereeglite järgi tuua keelde õigemaid vorme ja sõnu. Kuulaja või lugeja polevat ju võimeline hindama, kas vorm on õige või väär. Missugused need mõistusepärased „õigemad“ vormid on, mida Arvelius soovitab, selgub esitatud

näidetest. Nii leiab ta, et eesti keeles olevat hirmus suur segadus objektiga, mis esineb kord nimetavas, kord omastavas, kord sihitavas (s. o. osastavas), kuna õige olevat ainult viimane, näit. *panne ust kinni, wõtta üht sutäit wina* jne. Samuti tarvitatawat mitmuse sihitavas (s. o. osastavas) lõppe nagu *-a, -i, -eid, -aid, -äid*, kus õige olevat ainult *-d*, näit. *tükkid* (mitte: *tükka*), *terwed sured innimessed* jne. Kõikides keeltes nõudvat *olema* nominatiivi ja sellepärast pidavat ka eesti keeles tarvitatama *need kolm mehhed ollid*. Igasugune järjekindlusetus ja reeglipäratus tulevat keelest välja heita.

Nagu neist näiteist selgub, meenutavad Arveliuse keelereeglid veel suuresti Stahl'i ja tema kirjaviisi pooldajate seisukohti, kes eesti keelt nägid seesugusena, nagu nad seda endile kujutlesid, mitte aga seesugusena, nagu see tõeliselt oli. Ja kui rahvakeel ei vastanud nende poolt esitatud nõudeile, siis oli vigane rahvakeel, aga mitte keelereegel.

Ainuke ala, kus Arveliuse ettepanekud olid mõnel määral viljakad, oli tuletusõpetus. Nii soovitas ta *armastus, julgus* eeskujul luua sõnu nagu *lahkus, allandlikkus, puhtus, ustavus, holelikkus* jne., mis ka tarvitusele on tulnud.

Niisama vähe edasiviivat pakub ka F. Willmann oma lugemikus „Juttud ja Moistatused“ (1782). Siin kohtame sageli niisuguseid vigu nagu *need kaks oinad, nemmad kartsid neid mustad innimessed, laew sai... ühhe kiwwi wasto katki pekstud* jne. Samalaadseid vigu kohtame ka Luce, Frey, Winkleri jt. keeles.

Üldiselt iseloomustab selle ajajärgu keelt teataval määral saksapärase ja piiblliliku väljendus. Tarvitatakse seesuguseid konstruktsioone nagu *wottis möttelda 'mötles', räkis Juttud ülles 'jutustas', laulis oksade peäl 'laulis okstel'* jne. Objekti tarvitatakse vääralt, eriti liialdatakse osasihitisega (*puskame tedda surnuks*). Vormiõpilistest joontest võiks märkida, et *nd*-kesksõna, mis juba XVIII sajandi algul oli hakanud *-nd* kujul esinema, nüüd juba kaunis üldiselt *nd*-liselt esineb, näit. *wiitsind, juhtund, ohwerdand, oiund* (kuid *heitnud* jt.). Ortograafiliselt on keel samasugune kui piiblis: vokaalidevahelist *j-i* märgitakse *i-ga* (*aia-witeks, maiale, saia-wannem, ellaiad*), astmevahelduse tõttu tekkinud vokaaliühendis eraldatakse täishäälikud tihti silbitamismärgiga (*so-ud, wa-usid, ka-ub*).

17. „Beiträge de“ ajajärk

(H. Rosenplänter, Kr. J. Peterson, O. W. Masing).

Seoses kapitalismi arenemisega ja kodanluse võimulepääsemisega Lääne-Euroopas muutus XIX sajandi alguses kogu Euroopa vaimne olustikupilt. Tekkis romantism, hakati huvi tundma rahva omapära, rahvaluule ja keele vastu (näit. Saksamaal juba XVIII sajandi lõpul, Venemaal XIX sajandi algul). Meil jäi nende alade harrastus võrdlemisi väheste oma aja ideedest haaratud estofiilide hooleks. See eestihuviline ringkond koondus ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ ümber, mida välja andis a. 1813—1832 Pärnu Eliisabeti koguduse õpetaja J o h a n n H e i n r i c h R o s e n p l ä n t e r.

Seda ajakirja, või õigemini aastaraamatulist koguteost ilmus kokku 20 köidet. See sisaldas kirjutisi ortograafia, morfoloogia, uute sõnade tuletamise kui ka lauseõpetuse alalt; siin käsitleti teoreetilisi keeleküsimusi, esitati Hupeli sõnaraamatus puuduvaid sõnu, selgitati sünonüümide tähendust, toodi rahvakeelseid tekstinäiteid, avaldati arvustusi ilmunud teoste kohta jne. Ajakirja sisu oli küllaltki mitmekesine ja huvitav. Kaastöolisteks olid kõik selleaegsed eesti keelest huvitatud haritlased, nende hulgas ka esimesed eesti soost kirjamehed Kr. J. Peterson ja O. W. Masing.

Rosenplänter ise avaldas siin terve rea kirjutisi ortograafia, käänamise, sõnavara, kirjanduse jm. kohta. Ta asus keele suhtes kindlale seisukohale, et keelt tuleb rahvasuust õppida, sest tihti on see rahvasuus teisiti kui meie senistes eestikeelsetes raamatutes. Rahva sõnavara, lausestus, kõik see olevat rikkalikum kui senises kirjanduses, ja seda tulevat õppida. Seega on Rosenplänter hoopis vastupidisel seisukohal kui näiteks Arvelius. Teiseks tuleb Rosenplänteri seisukohtadest silmas pidada ka seda, et tema arvates eesti keele uurimisel ja jälgimisel tuleb toetuda soome keelele. Ta avaldab oma ajakirjas katkendeid soome grammatikast, sest „soome keel on eesti keele õde“. Ta leiab, et kui meil on sõnu vaja, siis tuleks neid soome keelest laenata, mitte aga kaugemalt otsida. Ta jõuab isegi järeldusele, et ainult soome keele kaudu võib eesti keele seadustega tutvuda. Samasugusele seisukohale jõuavad ka mitmed teised selleaegsed eesti keele

harrastajad. „Beiträge'd“ tähistavad seega teataval määral murrangut meie keelelises orientatsioonis. Kui eelmistel sajanditel oli eesti keele nähtuste selgitamisel lähtunud saksa keelest, siis nüüd hakatakse kord-korralt ikka enam soome keelt silmas pidama.

Nagu eespool märgitud, käsitletakse „Beiträge'des“ rohkesti kirjaviisi-küsimusi, mis sel ajal olid küllaltki aktuaalsed. Nii esines näiteks W. L. Luce ettepanekuga jätta ära sõnalguuline *h* ja asendada see kreeka nn. *spiritus asper'i* märgiga ('*obbone*), sest paljudes eesti murretes ei hääldata sõnalgu *h*-d ja nende sõnade märkimine kord *h*-ga ja kord ilma *h*-ta koormavat liigselt sõnastikku. Seda ettepanekut pooldas ka Kr. J. Peterson, kes oma käsikirjades loobub sõnalguulise *h*-tarvitamisest. Selleaegsele kirjakeelele see ettepanek aga mingit mõju ei avaldanud.

Palju olulisemad olid need ortograafilised ettepanekud, mille esitajaks oli meie esimene eesti soost keelemees Otto Wilhelm Masing (1763—1832). Oma algupärasest haritlaskonnale määratud töös „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ I (1816) mainib Masing märkmete-osas, et eesti keeles puuduvad vene *ѣ*-ile ja *ы*-le vastavad märgid, mille jaoks olevat vaja soetada vajalikke tähti. Oma järgmises töös „Pühhapäwa Wahheluggemissed“ (1818) võtab ta *õ* tähistamiseks esialgselt tarvitusele *ö*-tähe. Lähemalt käsitleb ta oma ettepanekuid a. 1820 ilmunud brošüüris „Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Schrift“. Ta ütleb, et *õ* olevat vajalik juba sõnade tähendusvahede eristamiseks, näiteks sõnade nagu *kõrts* ja *korts*, *tõe* (sõnast *tõsi*) ja *tõe* 'töö', *kõrv* ja *korv* puhul. Masingi ettepanek leiab siiski ka mitmeid vastaseid. Nii märgib näiteks J. Hirschhausen „Beiträge'des“, et uue märgi tarvituselevõtmine tekitavat segadust, sest seal, kus enne olnud tarvitusel kaks tähte (*o*, *ö*), tulevat nüüd tarvitada ühte. Alust vastuvaidlusteks pakkus see, et Masing oma kodumurde (Lohusuu Peipsi ääres) mõjul kirjutas näit. *õstma*, *kõhhe*, *õtse*, kus teistes murretes oli *o*. Enamik keelemehi aga toetab Masingi ettepanekut. Eriti tuliselt kaitseb Masingi seisukohti Rosenplänter, kes esitab isegi nimestiku sõnade kohta, kus *õ*-d tuleks tarvitada. Kui Masing veelkordselt oma ettepanekut on kaitsnud teises brošüüris „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ (1824), siis ei esitata enam

vastuväiteid. Tegelikult ei olnud sellega uus täht aga veel läbi läinud. Esialgu esines see ainult „Beiträge'des“ ja Masingi teostes. Alles möödunud sajandi 40- ja 50-ndates aastates tuli see Faehlmanni ja Kreutzwaldi kaastegevusel üldiselt tarvitusele.

Teiseks soovitas Masing peenendust ehk palatalisatsiooni, mida juba ammu oli tähele pandud (vrd. Gutsloff'i *ko*tj jt.), kirjas erilise eelmise silbi vokaalile asetatava märgiga tähistada, näit. *saân*, *pâlk* jt. Seegi ettepanek leidis poolehoidu, kuigi Rosenplänter soovitas seda märkida punktiga peenendatud konsonandi all, näit. *hal*, *kan* jt. Teatavasti ei tulnud kumbki märkimisviis laiemalt tarvitusele.

Masingi kolmas ortograafiline ettepanek puudutab eristamistarvet lühikese ja pika konsonandi vahel toleaegses kirjaviihis, näit. *kalla* 'kala' ja *kalla*, *minna* 'mina' ja *minna*. Algul soovitab ta tarvitada eristamiseks eri tähetüüpi (viltuse põikjoonega tähti l, t jt.), kuid kui teised sõnavõtjad (Rosenplänter, Hirschhausen) soovivad rõhumärke, siis liitub temagi nendega, kusjuures ta soovib neid märke tarvitada ka juhtudel nagu (*läks*) *métsa*, (*otsis*) *kötti* jne. (s. o. 3. vâlte märkimiseks). Et rõhumärkide tarvitamine juba A. Thor Helle ajast oli lubatud, siis sellele otseselt vastu ei oldud. Kirjas tarvitati aga sel ajal neid märke siiski suhteliselt vähe.

Hoopis teravamalt vastuseisu leidis Masingi ettepanek kaasrõhulise silbi konsonanti märkida alati ühekordse tähega, seega mitte *innimenne*, *innimesse* vaid *innimene*, *innimese*. See ettepanek polnud ju päris järjekindel, sest sama kirjaviisi üldreegli kohaselt loeti seda *inimeene*, *inimeese*, ja siis heideti ette Masingile, et ta püüdvat sellega venepärast häädamist jäljendada. Masing jäi vastuväiteist hoolimata oma seisukohtadele truuks ja tasandas sellega teed uuele kirjaviisile.

Masing ei piirdunud aga ainult kirjaviisi-küsimustega, vaid ta püüdis selgitada muidki keelelisi nähtusi, eriti aga jälgida eesti sõnavara. Tuleb tunnistada, et Masing oli möödunud sajandi algul kõige parem eesti keele tundja. Ta sõnaseletused on asjatundlikud ja küllaltki huvitavad (näit. tähenduslik erinevus sõnade nagu *kitus* ja *kitminne*, *sügga-walt* ja *süggawasti*, *mis* ja *kumb* jt. vahel). Tal oli kavatsusel isegi suur eesti keele sõnaraamat, kuid kahjuks on selle käsikiri läinud kaduma, ainult proovleht on säilinud. Ka

morfoloogilistes küsimustes on ta kodus, nagu selgub ta vastavatest kirjutistest ja käänamistabelist, kus on esitatud juba 13 käänet. Esiletõstmist väärib ka Masingi lausestus, mis ei ole küll veel vaba vigadest, kuid võrreldes eelkäijate stiiliga on siiski palju eestipärasem (näit. tarvitab ta lauseid nagu: *ei lausund musta egga walged, hinge wakumas ollema* jt.).

Et kirjaviisi-küsimused sel ajal meil rohkesti käsitlemist leidsid, siis võtab „Beiträge'des“ (1822) nende kohta sõna ka soomlane A. J. Arwidsson, kes leiab, et eestlasel peaksid loobuma saksa kirjaviisist ja võtma tarvitusele uue parandatud kirjaviisi, mille põhieegliks on: kirjutatagu nõnda, nagu kõnelevad kõige puhtamat keelt kõnelejad. Ta olevat jälginud eesti kõnet ja olevat leidnud, et eesti keeles tuleks kirjutada soome eeskujul *minna, sinna* asemel *mina, sina; pu, lü* asemel *puu, luu; jures* asemel *juures, seddawisi* asemel *setawiisi* jne. Seega esitas Arwidsson oma kirjutises uue kirjaviisi alused. Et need lähtekohad on Soomest pärit, siis on seda nimetatud ka soome kirjaviisiks. Tarvitama hakati seda kirjaviisi aga palju hiljem.

Eesti keele morfoloogilisi küsimusi jälgitakse „Beiträge'des“ korduvalt. Nii käsitleb innustunud eesti keele harrastaja noorpoet Kr. J. Peterson eesti käänete tarvitamist. Kui A. Thor Hellel ja Hupelil oli daativ *l-* ja *le-*lõpuline ja ablatiiv *st-* ja *lt-*lõpuline, siis polnud kohakäänete küsimus siin sugugi süsteemikindlalt lahendatud. Kr. J. Peterson selgitab kohakäänete küsimuse, toetudes seejuures mõnel määral soome grammatikale. Ta rühmitab kohakäändeid järgnevalt:

	Kuhu ?	Kus ?	Kust ?
1. Välissuhted	ma-le	maa-l	maa-lt
2. Sisesuhted	maas-se	maa-s	maa-st

Lähemalt käsitleb Kr. J. Peterson ka nimetava, omastava ja sihitava (osastava) tarvitamist objektina, sest oli ju objektiivkäänete küsimus teinud senistele keelemeestele kõige rohkem raskusi. Kui VIII sajandil oli tarvitusel peaaegu ainuüksi täisobjekt, siis XVIII saj. lõpul oli kaldutud liialdusse osaobjektiga. Kr. J. Peterson näitab, et mõlemad objektiivkujud on õiged, kusjuures kindla, määratud, definiitvise kõnevormi puhul tarvitatakse täisobjekti, määramatu, üldise,

indefiniitse kõnevormi puhul aga osaobjekti (*käsko, käskusid*). Viimase lõppe ja moodustamist vaatleb ta seejuures üksikasjalisemalt (näit. *koi/d, kuu/d, meel/t, noor/t, keletuma/t, mooto, ödde; luggusid, lambaid, paelo jne.*).

Teistest vormiõpetust käsitlevaist kirjutistest nimetagem siin veel A. Knüpfferi artiklit (1818), milles autor soome grammatika mõjul soovib senise kuue käände asemele tarvitusele võtta 13 käänet. Nimesid ta kõigile käänetele veel ei anna, kuid ta märgib, et need 13 käänet on järgmised: *mees, mehhe, meest; mehhel, mehhele, mehheld; mehhes, mehhesse, mehhest; mehheni, mehheks, mehhega, mehhetä*. Needsamad 13 käänet, nüüd juba nimedega varustatult, esitab ka O. W. Masing oma brošüüris 1824. a. Eelmistele lisaks esitas Knüpffer hilisemas artiklis veel ühe, nimelt *nalõpulise käände* (s. o. oleva), näit. *lapsena, norena jne*. Seega olid nüüd tuttavad juba kõik meie praegused käänded.

Küllaltki silmapaistval kohal on „Beiträge'des“ ka sõnavaraküsimused. Siin tehakse katseid jälgida eesti sõnavara päritolu ja tuuakse näiteid saksa, vene, rootsi ja läti laenudest eesti keeles. Erilist tähelepanu pööratakse aga eesti rahvakeele sõnavara kogumisele. „Beiträge'des“ avaldatakse tuhandeid sõnu, mis puuduvad Hupeli sõnaraamatus. Need sõnakogusid avaldavad Rosenplänter, Luce, Knüpffer jt. väga mitmesugustest eri murretest.

Mainimata ei saa jätta ka ajakirjas avaldatud eestikeelsete raamatute arvustusi. Neis arvustustes peetakse väga teravalt silmas teoste keelelist külge. Nii jälgitakse siin väljenduste kirjakeelsust ja eestipärasust, võideldakse ilmsete germanismide vastu (näit. saksapärase artikli tarvitamine), tehakse märkmeid ortograafia kohta jne. Seega on neil arvustustel teatav väärtus ka tolleaegse kirjakeele kujunemisele.

Üldiselt on „Beiträge'de“ kaudu tehtud küllaltki väärtuslikku tööd nii eesti rahvakeele materjalide kogumisel ja selgitamisel kui ka keeleõpetuslikkude küsimuste lahendamisel. Üksikutest „Beiträge'de“ kaastöölised ja selle aja keelemees- test avaldas kirjakeele arenemisele kõige suuremat mõju O. W. Masing, ja seda mitte ainult oma ortograafiliste ettepanekutega, nagu õ-tähe tarvituselevõtmisega, vaid veelgi

enam vahest oma sõnavararikkusega ja eestipärasema lausetus-
tusega, nagu see avaldub tema „Pühhapäwa Wahhelugge-
mistes“ ja „Marahwa Näddala-Lehhes“ (1821—1825).

18. Keeleküsimuste käsitus XIX sajandi keskpaiku

(Faehlmann, Ahrens).

1830-ndail aastail esinev majanduskriis, Nikolai I aegne
surverežiim, talupoegade äärmiselt raske teoorjus — kõik
see ei soodustanud vaimuelu arenemist. Pärast „Beiträge'de“
ilmumise katkemist a. 1832 tekib ka keeleelus teataval mää-
ral seisak. Vanem estofiilide põlv oli kas surnud (näit.
Masing suri 1832) või keelepõllult eemale jäänud, noorte
keelehuviliste kasvu aga pidurdasid ajajärgu olud. Neist
vähestest, kes sel ajal asuvad eesti keele alal tööle, tuleb
nimetada Faehlmanni, Kreutzwaldi ja Ahrensit.

Keskuseks, mille ümber nüüd keeleline tegevus koondub,
on a. 1838 Faehlmanni algatusel Tartus asutatud Õpetatud
Eesti Selts (ÕES). Kuigi selle seltsi liikmeskond koos-
neb enamikus ülikooliharidusega sakslastest, on eesti keele
alal siin juhtivateks jõududeks Faehlmann ja Kreutzwald.

Fr. R. Faehlmann (1798—1850) on eesti keele alal
tegev eriti sel ajal, mil ta on Tartu Ülikooli eesti keele lek-
toriks (1842—1850). Ta leiab, et eesti keelt tuleb hoolega
uurida ja arendada, sest sakslased on pika orjaaja jooksul
eesti kirjakeele arenemist pidurdanud. Selle tõenduseks ole-
vat rikutud ja ebarahvapärane, n. ö. solgitud kirikukirjanduse
keel.

Keeleliste küsimuste selgitamiseks asub Faehlmann ise
agaralt tööle. Kõigepealt oli tarvis jõuda selgusele kirjaviisi-
küsimustes. Kreutzwaldi ettepanekul oli valitud ÕES-i poolt
küll 9-liikmeline komisjon kirjaviisi-küsimuste lahendamiseks,
kuid selle komisjoni töö ei anna märgatavaid tulemusi.
A. 1843 koostab Faehlmann ise vastavad ortograafia-reeglid
ja esitab need koosolekule seisukohavõtmiseks. Oma ette-
panekutes ta ei loobu vanast kirjaviisist, vaid püüab selle
puudusi — samuti kui Masing — eri märkide tarvituselevõt-
misega kõrvaldada. Nii soovitab ta pikki ja lühikesi konso-
nante eristada mitte rõhumärgi varal (*warras* — *wárras*),

nagu Masing tegi, vaid erisuguste tähetüüpide tarvitamisega (näit. *kaffi* 'kasi' — *kasfi*, *kuṃa* 'kuma' — *kumma* jm.). Ka loobub ta oma kirjaviisis sõna-algulise *h* tarvitamisest (*obbone*, *one*, *ammas*). Kuigi Faehlmanni kirjaviisi rakendamine uute tähetüüpide puudusel oli raskendatud, hakati seda kirjaviisi, mida ÕES pooldas, tarvitama nii seltsi enese väljaannetes kui ka väljaspool 40- ja 50-ndates aastates.

Peale kirjaviisi käsitles Faehlmann peamiselt sõnade muutmise seoses olevaid küsimusi. Nii jälgib ta 1843. a. avaldatud artiklis „Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache“ lähemalt eesti tüvede astmevaheldust, mida senini oli ainult möödaminnes puudutatud. Ta vaatleb siin konsonantide kadu nõrgas astmes (*ubba* — *oa*, *kadduma* — *kaun*), assimilatsiooni (*wald* — *walla*, *tõmbama* — *tõmmata*), häälikute muutumist (*selg* — *seljä*, *tiib* — *tiwa*) jne. On huvitav, et samal ajal samasuguse põhjalikkusega, kuigi eri lähetekohast, käsitleb astmevaheldusküsimusi ka Ed. Ahrens oma grammatikas (1843).

Edasi tuleks Faehlmanni keelelistest kirjutistest esile tõsta tema katseid eesti pöördõnu rühmitada 4 pöördkonda ja käändõnu 5 käändkonda, kusjuures sõnade jaotuse aluseks on sidevokaal (näit. *a* sõnades *rüpama*, *lubbama*). Kuigi sel rühmitusel on olulisi puudusi, on see siiski sammukeseks edasi sel alal. Teataval määral väärib tähelepanu ka tema artikkel sõnajuurtest, milles ta jälgib eesti sõnade tuletusvõimalusi.

Mida aga Faehlmanni puhul eriti tuleb hinnata, on tema väsimatu püüe eesti keelt uurida ja arendada sel ajal, mil tagurlikud sakslased nagu Luunja parun Nolcken, Ed. Meyer jt. avalikult ütlesid, et eesti rahvas olevat sündinud orirahvaks, eesti keelt ei maksvat harida, kõige parem olevat, kui eestlased maa pealt ära kaoksid ja sakslastesse sulaneksid. Faehlmann loomulikult ei saanud jääda ükskõikseks seesuguste väljenduste puhul.

Samaaegselt Faehlmanniga töötas eesti keele uurimise alal ka Kuusalu kirikuõpetaja Eduard Ahrens (1803—1863). Tema silmapaistvaim töö „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revelschen Dialektes“ ilmus a. 1843. Teine trükk sellest raamatust ilmus kahes osas (vormi- ja lauseõpetus) kümme aastat hiljem.

Nagu üldiselt teada, on Ahrens kuulsaks saanud uue kirjaviisi rajajana. Ta ise nimetab seda uut kirjaviisi soome kirjaviisiks. Selle kirjaviisi kohaselt tuleks pikk vokaal alati kirjutada kahe tähega, lühike vokaal aga ühekordselt. Tuleks tarvitada *lubba*, *pimme* asemel *luba*, *pime*; *ma*, *melitama*, *räki-ma* asemel aga *maa*, *meelitama*, *rääkima*. Katseks rakendab Ahrens seda kirjaviisi esmakordselt oma grammatika lõpus olevas sõnastikus. Tema sõber G. H. Schüdlöffel avaldas umbes 3 kuud peale grammatika ilmumist esimese uuekirjaviisilise raamatu „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal“ (1844). Ahrens esitas oma ettepanekud ka Eestimaa kirikuõpetajate sinodile, kuid siin leidsid need eriti teravat vastuseisu. Ahrens aga enam oma ettepanekuist ei loobunud ja nii algas aastakümneid kestnud võitlus uue kirjaviisi pärast.

Ahrens ei olnud aga mitte ainult uue kirjaviisi rajaja, vaid ta on kogu keeleõpetuse võrdlemisi põhjalikult läbi töötanud. Vastupidiselt Faehlmannile pooldab ta *h* tarvitamist sõnade algul, sest see võimaldab sõnu tähenduslikult eristada (näit. *hais* — *ais*). Astmevaheldust käsitleb ta mitte vähema põhjalikkusega kui Faehlmann. Käändeid on tal tollaegse soome grammatika eeskujul 12 (puuduvad kaasaütlev ja rajav); käändsõnad rühmitab ta osastava järgi 4 käändkonda, pöörd-sõnad vastavalt tüve lõpuhäälikule 6 pöördkonda. Sõnade liigitusel arvestab ta ka astmevaheldust. Tuletusõpetus on tal palju põhjalikum kui eelkäijail; peaaegu kõik tähtsamad tuletusliited on tal juba märgitud (näit. refleksiivide liide *-u*: *murduma*, *laskuma* jt.).

Ahrensi teeneks jääb ka esimese tõelise eesti keele süntaksi koostamine. Kui senini olid ilmunud keeleõpetustes ainult vähesed juhuslikku laadi märkused süntaksi alalt, siis nüüd on rahvakeelse materjali põhjal antud juba võrdlemisi ulatuslik ülevaade (137 lk.) eesti lauseõpetusest. Nii on siin käsitletud täis- ja osasihitise küsimust, jälgitud ühildumist, põhjalikumalt vaadeldud sihitist ja selle käändeid.

Ahrensi grammatika tugevuseks on see, et ta ei toetu enam saksa eeskujudele, vaid püüab teha järeldusi rahvakeele põhjal, arvestades ühtlasi ka soome grammatika seisukohti.

Selle ajajärgu kirjakeel on üldiselt muutunud tunduvalt rahvapärasemaks, kuid sisaldab siiski rohkesti kirikukirjan-

duse keelele omaseid vöörapäraseid jooni. Nii näiteks tarviti lauseid nagu *andke ennast rahhule* 'rahulduge, jääge rahule', *räkis sedda ülles* 'rääkis', *märkas ärra* jne. Häälikulistest joontest olgu märgitud, et möödunud sajandi esimesel poolel veel üldiselt esines *o* järgsilpides, näit. *öhto, illosa ramato, rahho, paljo, sago* jne. Ahrens oma grammatikas eelistab järgsilpides *u* tarvitamist *o* asemel, sest tema arvates olevat sõnalõpu *o* ebapuhtalt hääldatud *u*. Tegelikult kaob järgsilpide *o* kirjakeelest aga tunduvalt hiljemini.

D. Eesti keel XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandil

(uue kirjaviisi ajajärk).

19. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel.

Ahrens oli pärast oma grammatika ilmumist hakanud innukalt uut kirjaviisi propageerima, kuid kiriklikkudes ringkondades ei leidnud see poolehoidu. Faehlmann ja Kreutzwald suhtuvad ka algul uuesse kirjaviisisse kahtlevalt, kuid kui nad näevad, et tagurlikule pastorkonnale uus kirjaviis ei meeldi, siis hakkavad nad Ahrensit toetama. Ahrens valitakse isegi ÕES-i auliikmeks. 1846. a. aga tekivad vastuolud Faehlmanni ja Ahrensi vahel, mis viivad selleni, et ÕES loobub uuest kirjaviisist ja rahuldub Faehlmanni ortograafiaga. Ahrens aga palub oma nime ÕES-i auliikmete nimestikust kustutada.

Faehlmanni surma järel a. 1850 jääb ainsaks kändvamaks ÕES-i keelemeheks Kreutzwald. Tema loobub varsti Faehlmanni kirjaviisist ja kaldub Ahrensi ortograafia poole. Nii hakkab ta a. 1852 alates tarvitama „Marahwa Kassulises Kalendris“ uut kirjaviisi. Ka kõik järgmised Kreutzwaldi teosed on kirjutatud uues kirjaviisis. Kuni 1857. a. on Kreutzwaldi teosed peaaegu ainukesed, mis ilmuvad uues kirjaviisis.

Kui a. 1857 eesti ajalehed hakkavad ilmuma, siis tekib „Tallorahwa postimehhes“ vaidlus kirjaviisi üle, milles Kreutzwald teravalt vana kirjaviisi pooldajaid pilkab ja vana kirjaviisi tondi keeleks nimetab. Ta lausub: „Minu tee läheb

edasi! — Kes paigale seisma jääb, astub teadmata igapäev sammu tagasi. Ma olen kaua kül võeras ikkes vedanud, sakslaste adruga meie põldu künnud ja tondi äkkega äästanud, enne kui targemate õpetuse abiga märkama sain, et asja lugu loodud kombel sedaviisi pikemalt edasi ei võinud minna.“ Kreutzwaldi vaateid pooldavad sel ajal mõned üksikud kirja-
saatjad, kuna enamik veel vanast harjumuspärasest kirjaviisist kinni peab. Samast ajajärgust on pärit ka Kreutzwaldi „Kilplased“ (1857), milles ta naeruvääristab vana kirjaviisi ja Jannseni tagurlikkust keeleküsimustes.

Kreutzwaldi rünnak vanale kirjaviisile andis mõnel määral tulemusi. Mõned kalendrid jm. hakkasid tarvitama uut kirjaviisi. Hoogsam tõus algab aga 1864. a., mil mitmed jutud ilmuvad juba uues kirjaviisis. Sel aastal ilmub ÕES-i toimetusel J. Hurda brošüür „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi“, mida rohkesti levitatakse. See kutsub uue sulesõja esile. Peetakse koosolekuid ja kaalutakse kirjaviisi-küsimusi. Pärnumaa kahe kihelkonna koolmeistrid avaldavad oma koosoleku resolutsiooni: „Lühhikeste sõnadega peame siis enneste ja omma rahwa nimmel tunnistama, et se ueste võetud kirjutusse viis essiteks üks kahjulik ja teiseks üks asjata ettevõtmine on.“ See olevat kahjulik, sest see olevat sada aastat hiljaks jäänud ja nüüd olevat juba palju vanas kirjaviisis kirjutatud raamatuid, ja asjatu olevat see sellepärast, et see toovat segadust. Keegi teine kirja-
saatja toob isegi kaaluva põhjendusena esile väite, et sakslased ei saavat uues kirjaviisis eesti keelt lugeda. Kuigi paljud vanema põlve kirjamehed nagu C. Freundlich jt. ei saa loobuda vanast kirjaviisist, on nüüd nende arv, kes uut kirjaviisi kaitsevad, juba tunduvalt kasvanud. Isegi Jannsen on uut kirjaviisi pooldama hakanud, kuigi ta lugejate pärast seda esialgu ajalehes veel ei tarvita.

1866 lööb sellesse võitlusse sekka ka C. R. Jakobson. Tema seob kirjaviisi-küsimuse teiste rahvuskultuuriliste küsimustega ja leiab, et tagurlikkude sakslaste poolt seotud vaimele kammitsad tuleb kõrvaldada. Ta annab välja kooliraamatuid uues kirjaviisis (näit. „Kooli Lugemise raamat“), õhutab ajalehete kaudu rahvast uue kirjaviisi tarvitamisele jne. Tema aktiivse propaganda tulemusena hakkab asi kiiremini edenema. Uue kirjaviisi tarvitamist hakatakse pidama

hariduse tunnuseks, vana kirjaviisi pooldajad muutuvad pilke märklauaks. Igalt poolt üle kogu maa saabub teateid, et on otsustatud uut kirjaviisi tarvitama hakata.

Nüüd loob C. R. Jakobson isegi ühe uue kirjaviisi tei-sendi, mille kohaselt pikad klusiilid tulevat samuti kahe tähega kirjutada kui teised konsonandid, näit. *hakkata, hüppata* (mitte: *hakata, hüpata*). Ühe klusiiliga tulevat kirjutada need sõnad, millede tüves on *b, d, g*, näit. (*läks*) *tupa, (tulid) koku* jne. Seesugust uut kirjaviisi tarvitas ta ise oma teostes.

Üleminek uuele kirjaviisile toimub aastal 1869—1871. Vaevalt on esimese eesti laulupeo vaimustus vaibunud, kui C. R. Jakobson hõiskab: võit on meie, enamik raamatuid ilmub juba uues kirjaviisis. Vana kirjaviisi pooldajaist julgeb sõna võtta ainult omaaegse „Koli-ramatu“ (1852) autor pastor Schwartz, kuna ükski teine vana kirjaviisi tarvitajaist ei julge enam avalikult esineda, sest keegi ei taha olla tagur-lane.

Üleminekuajal muutub kirjaviis üldiselt väga ebaühtla-seks; iga mees kirjutab oma moodi: „üks kirjutab paranda-tud, teine parandamata ja kolmas nende vahel keskmist viisi.“

Lõpliku tõuke uue kirjaviisi võidulepääsemiseks andis Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine. A. 1872 teeb Selts otsuseks uuele kirjaviisile siirduda. Samal ajal läheb ka Jannseni „Postimees“ üle uuele kirjaviisile. Teised ajalehed on aga palju tagurlikumad: nii siirdub „Perno Postimees“ a. 1875 ja „Ristirahwa pühhapäwa leht“ alles a. 1880 uuele kirjaviisile. A. 1875 on 75 % kõigist ilmunud teoseist juba uues kirjaviisis. Seega võib seda aastat pidada uue kirjaviisi võidulepääsemise aastaks. Üksikuid vanakirjaviisilisi teoseid ilmub aga veel käesolevalgi sajandil.

Kõrvalmärkusena olgu mainitud, et seoses uue kirjaviisi kehtivusele-tulekuga tulid üldiselt tarvitusele ka Masingi poolt esitatud *õ*-täht ja Ahrensi poolt soovitatud *u* järgsilpides *o* asemel. Isegi kirjanduslik stiil muutub seoses uue kirjaviisiga mõnel määral loomulikumaks ja eestipärasemaks.

20. Keele-elu ärkamisajal.

Nagu kirjaviisi-küsimuse käsitlelusel võis märgata, muutus keeleline elu ärkamisajal palju hoogsamaks, kui see oli va-rem. See on tingitud selle ajajärgu sotsiaal-majanduslikku-

dest oludest. Uued talurahvaseadused võimaldasid talupoegadel kord-korralt ikka enam pääseda mõisniku teoorjuse küüsisist ja hakata hoolitsema oma talu eest. Raharendile siirdumine ja talude päriks-ost panid aluse eestlaste majanduslikule elule. Seoses majandusliku tõusuga võis hakata arenema eesti kultuur, tekkis rahvuslik iseteadvus, hakati enam huvi tundma kirjanduse, rahvaluule ja ka eesti keele vastu. Nii kerkivadki ärkamisajal keelelised küsimused jälle esiplaanile.

Keeleküsimused ei ole sel ajal aga mitte niivõrd kitsaks uurimiselaks üksikutele keeleteadlastele, kui üheks osaks sellegaegsete haritlaste üldistest vaimsetest harrastustest. Nii on päris harilik, et ühed ning samad isikud tegelevad nii seltsil-elu juhtimisega, muusikaga, kirjandusega kui ka keelega.

Lauluisa Kreutzwald näiteks ei olnud suur keelemees. Ta ise tunnistab korduvalt, et ta keeletundmine on puudulik. Järjekindlusetust ja ebaühtlust on tema keeles rohkesti. Toodagu selle kohta mõned näited ta jutust „Paar sammokest rändamise teed“ (1853). Ta kirjutab siin: *kaks leekivad silmad, tühja kuntsisi, nõdra silmadega, suuhu, meehe, külles, iukste* jne. Samuti on tal raskusi „Kalevipoja“ keelelise külje viimistlemisega. Kuid kõigest sellest hoolimata on ta olnud tuline uue kirjaviisi eest võitleja, on halastamatult pilganud vanade kirikukeelsete vormide nagu *sanna* ja *sannumetoja* tarvitamist, on naeruvääristanud Jannseni murdekeelseid vorme nagu *laudas (istuma) 'lauas', anni (rasv) 'hane', penk 'pink'*, on tundnud teravalt sõnavarapuudust ja püüdnud võtta tarvitusele uusi sõnu nagu *lapsikas 'naiivne', vastanik* jne. Eesti keele arendamise küsimused on talle alati olnud südamelähedased.

Või vaadeldgem mõnd teist selle aja silmapaistvat tege- last. C. R. Jakobson — nagu eespool nägime — oli peale kõigi muude mitmekesiste tegevusalade ka keelemees ja isegi uue kirjaviisi reformija. Tema oli tutvunud soome keelega ja sellepärast lähtusid ta parandusettepanekud soome keelest. Kuigi kirjutusviis *hüppata, koku* (sm. *kokoon*) ei vasta vähemalgi määral eesti häälikute pikkusele, peab ta seda õigemaks, sest see on lähem soome keelele. Ta avaldab isegi arvamust, et soome eeskujul tuleks meilgi *b, d, g* asemel tarvitada *p, t, k-d*, sest *b, d, g* olevat sakslaste poolt meile

toodud. Samuti toetuvad soome keelele ka mõned muudki tema ettepanekud. Et nende rakendamine eesti keeles aga otstarbekas ei olnud, siis ei tulnud need tarvitusele (näit. *kannu kaas*, kuid *kannû kallama*).

Märkida tuleks Jakobsoni puhul ka tema poolt loodud oskussõnu (teoses „Teadus ja seadus põllul“, 1869), millest mõned, nagu näiteks *ollus*, on tulnud üldiselt tarvitusele.

Vähemal määral kui Kreutzwald ja Jakobson tegelesid keelega sel ajal ka teised kultuurihuvilised. Kandvat osa ärkamisaegse keele arendamisel ja uurimisel etendasid siiski keeleteadlased, nimelt Jakob Hurt, Mihkel Veske ja Karl August Hermann. Eelkäijaks ja autoriteediks oli neile viimane saksa soost keeleuurija akadeemik F. J. Wiedemann.

Keskuseks, mis koondas enda ümber ärkamisaegseid keelehuvilisi, oli a. 1872. tegevusse asunud Eesti Kirjameeste Selts (EKmS). Kuigi selle seltsi otseseks ülesandeks oli eestikeelsete raamatute kirjastamine, märgib seltsi president J. Hurt, et seltsi kohus olevat ka „1) kirjakeelt kasvatada, 2) kirjakeelt harida, 3) keelt (üleüldse) uurida“. Neid nõudeid püüdis Selts jõudu mööda teostada.

Nagu eespool märgitud, tegi Selts juba teisel koosolekul a. 1872. otsuse: „Vanast õigestkirjutamise viisist tuleb lahkuda ja Selts saab omas kirjades üksi uut parandatud viisi pruukima.“ See otsus oli uue kirjaviisi võidulepääsemisel määrava tähtsusega. Kirjameeste Seltsi keelemehed ei leppinud aga ainult sellega, vaid soovisid kirjaviisi veelgi täpsustada. Nii soovitas juba järgmisel aastal M. Veske kolmandat väldet märkida kahekordse tähega, näit. (*seda*) *karrja*, C. R. Jakobson soovitas siin märkida *karjâ* (vrd. sm. *karjaa*), mõned teised soovitasid Masingi rõhumärki *karja* jne. Et küsimust raskeks peeti, siis otsustati ära oodata Wiedemanni grammatika ilmumist, mis pidi küsimuse lahendamada.

F. J. Wiedemanni (1805—1887) „Grammatik der ehstnischen Sprache“ (1875) valmistas aga pettumuse neile, kes ootasid siit praktiliste keeleküsimuste lahendamist. Wiedemanni põhjalik keeleõpetus (664 lk.) ei ole normeeriv grammatika, vaid on väga rohkel keelelisel materjalil põhjenev kirjeldav keeleõpetus, mille eestikeelsete näidete kirjaviisi

on teaduslik (näit. *kāzik, heidik, not't*). Ainestikku on Wiedemann kogunud nii toleaeegsest kirjakeelest kui ka kõikidelt murdealadelt, kusjuures ta esiplaanile on tõstnud nn. Kesk-Eesti ala, sest ta arvab, et eesti kirjakeel peaks tugenema selle ala murdeile. Rohke materjal on võimaldanud käsitleda olulisemaid keeleõpetuse küsimusi niivõrd põhjalikult, et järgnevad grammatikud tihti on Wiedemanni grammatikat kasutanud oma keeleõpetustes. Nii näiteks on Wiedemanni tuletusliidete analüüs pakkunud väärtuslikku materjali meie hilisemale tuletusõpetusele ja soodustanud seega uute vajalikkude sõnade tuletamist. Oma raamatu sissejuhatavas osas annab Wiedemann esmakordselt põhjalikuma ülevaate meie keeleõpetuse kujunemisest ja eesti murretest.

Wiedemanni grammatika kõrval tuleb loomulikult nimetada ka sama autori suurt „Eesti-saksa sõnaraamatut“ (1869), mis on üle elanud kolm trükki ja tänini jäänud kõige täielikumaks eesti keele sõnavara trükitud koguks. See sisaldab varasemate sõnastikkude materjali ja omaaegse kirjakeele sõnad, kuid kõige väärtuslikumaks on siin eesti murretest kogutud rahvakeelne sõnavara. Wiedemanni sõnaraamatu kaudu on paljud rahvakeelsed sõnad hiljem pääsenud kirjakeelde.

Eesti Kirjameeste Seltsi juhtivatest keelemeestest tuleb nimetada kõigepealt Jakob Hurta (1839—1906), kes oli pärit Võrumaalt (Põlvast). Kuigi ta ülikoolis oli õppinud teoloogiat, tundis ta juba varakult huvi keeleteaduse vastu. Oma varasemad keeleteaduslikud uurimused esitas ta ÕES-i koosolekuil. Nagu varem nimetatud, avaldas ta uue kirjaviisi tutvustamiseks a. 1864. brošüüri, milles ta selgitab uue kirjaviisi tarvitamist ja soovib märkida ka palatalisatsiooni (*seina pal'k*). Oma keelelised seisukohad avaldab ta „Eesti Postimehe lisalehes“, mille toimetajaks ta on 1871. a. Ta soovib siin mõningaid uuendusi, mis järgmisel aastal ka EKMS-i koosolekul vastu võetakse. Nii soovib ta tarvitada senise *ea* asemel *ää* (näit. *pää, hää, päästma*), pöörd sõnade lihtminevikus ja tingivas kõneviisis *-sid* asemel *-sivad* (*elasisivad, oleksivad*), *-ta-*, *-da-*liiteliste pöörd sõnade umbisikulises tegumoes *-tatakse*, *-datakse*, *-tati*, *-tatud* jne. (*armastatakse, istutati, imetatud*, mitte *istuti, imetud*). Neile lisaks võeti EKMS-i koosolekul vastu seisukoht *h* tarvitamise kohta sõna algul (*aru — haru*), samuti otsustati õigeks pidada vorme

nagu tahavad, püüavad, annavad (mitte: tahtvad, püüdvad, andvad). Mõned neist seisukohtadest jäid püsima, mõned aga tulid varem või hiljem ümberotsustamisele. Nii otsustati juba a. 1875. M. Veske ettepanekul jälle tarvitada *hea, pea, seal* jne., samuti *võeras*, kuigi Hurt soovitas *hää, võõras* jt. EKmS-is võtab Hurt korduvalt sõna keeleteadlaste küsimuste üle. Ta soovitab võru murde põhjal tarvitada mitmuse osastavas *maid, puid, teid* (mitte: *maasid*), esitab reeglid sõnade kokku- ja lahkukirjutamise ja *ki-, gi-*liite tarvitamise kohta, mis tänini kehtivad, võitleb võõrapärasuse vastu, soovitades kirja-meestel loobuda saksa kõnekäändudest ja tarvitada eesti-päraseid väljendusi jne. Märkida võib ka tema uurimust *ehk* ja *või* tähendusliku külje kohta.

Hiljem, kui Hurt lahkus EKmS-ist kokkupõrke tõttu Jakobsoniga, koondus ta tähelepanu enam *ne*-liitelistele sõnadele. Selle aine üle kirjutas ta ka oma doktoritöö „Nomina auf *ne*-purum“, mille ta kaitses Helsingis a. 1886. Seoses selle tööga avaldas ta artikleid *sid*-lõpulisest mitmuse osastava ja *ste-, stu-*liiteliste kohanimede kohta. Samast aimest võrsus ka uurimus „Eesti sõnadest *-line* lõpuga“, milles ta peale muu selgitab ka *-line* ja *-lik* liitumise küsimust. Tema poolt esitatud seisukohad selles küsimuses on kehtivad tänapäevalgi.

Eesti keele sõnavara rikastamiseks soovitab Hurt laenata sõnu teistest keeltest, eriti aga soome keelest. Laenamisest paremaks peab ta murdesõnade tarvituselevõttu kirjakeeles ja uute sõnade tuletamist liidete varal.

Nagu eelnevast selgub, püüab Hurt kõigiti arendada kirja-keelt, rikastades selle sõnavara, ühtlustades keelereegleid ja nõudes eestipärasemat lausestust. Seejuures on ta võrumaa-lasena nii mõndagi lõuna-eesti joont keeletarvituses pidanud sobivamaks, näit. pikka vokaali (*hää, võõras*), *o*-d järgsilpides (*asjost, kulo*) jne.

Teataval määral vastupidisel seisukohal oli teine selle-aegne silmapaistev keeleteadlane Mihkel Veske (1843—1890), kes ise oli küll ka Lõuna-Eestist (Paistust) pärit, kuid kes kirjakeele suhtes asus samuti kui Wiedemann arvamisel, et eesti kirjakeel peab toetuma „Kesk-Tallinna keelele“.

M. Veske esimeseks suuremaks keeleliseks tööks on Leipzigi ülikoolis a. 1872 kaitstud väitekiri „Untersuchungen

zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes“, milles ta võrdlevalt käsitleb soome-ugri keelte käänamist. Eriti oluline on seejuures tema eesti keele väldete keeleajalooline seletus. Ta näitab, et eesti keele kolmas väld on tekkinud pika vokaali lühenemise tõttu teises silbis, näit. sisseütl. *sä'ni* (enne: *saanii/n*, vrd. sm. *saaniin*), *linn'a* (*linnaan*), omast. *kast'e* (*kastee/n*).

Oma hilisemas töös „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“ (1879) teeb ta katset seda kolmandat väldet ka kirjas märkida, kusjuures ta esitab mitmeid märkimisvõimalusi, näit. (*tuli*) *toōma* või *tuooma*, *tōma* või *tuōma*; *poeega* või *poēga*, *vōttku* või *vōtku*, *nahhka* või *nahka*, *hinngama*, *panndi*, *ahhju*, *rassva* jne. Selle hääldeparandamise kirjaviisi esitas ta EKMS-i „Eesti kirjutusviisi parandamise komiteele“, kuhu kuulusid peale tema enese veel Hurt ja Jakobson. See komitee kiitis üldjoontes Veske ettepanekud heaks, kuigi mõnedes küsimustes Hurt jäi erinevale seisukohale. Ka ÕES-i kirjutusviisi komitee on Veske ettepanekud vastu võtnud. Kõigest sellest hoolimata ei tarvitata seda kirjaviisi peale mõningate EKMS-i väljaannete kuigi palju. Missugune see Kesk-Tallinnamaa keelele toetuv Veske kirjaviis oma äärmisel kujul on, selle kohta olgu esitatud katkend Veske kirjutisest 1878. a.

„Se küsimine, missugust rääkimise viisi meie Eēsti kirjakeieks tõsstma ehk selle põhjuseks panema piame, on mull nüiid palju sellgemaks saanud ja kerrgem vastata. Nüiid vōiin vieel jullgemine tõeendada, et kirjakeieks ja selle täiendamiseks piaab õhhtupuolist Viru kieelt, Järva kieelt ja Harju kieelt võetama.“

Eriti rõhutab Veske, et tema uurimuste järgi peaksid Kesk-Tallinnamaa murdes vokaalid püsima, kui klusiil kaob, näit. *siume* (: *siduma*), *lueme* (: *lugema*), *süed*, *piame* jne.

Et Veske poolt soovitatud kirjaviis liiga tugevasti erines üldiselt tarvitatavast uuest kirjaviisist ja et ka Veske ise mitte küllalt järjekindel polnud oma ettepanekutes ja nende rakendamises, siis jäigi see kirjaviis ainult huvitavaks katseks kirjakeelt võimalikult foneetiliselt märkida¹⁾ ja seda rajada ühele murdepiirkonnale. Ja kuigi Veske kirjaviis tarvitusele ei tulnud, jääb Veske teeneks ometi see, et ta eesti keele

¹⁾ Umbes samalaadse katsega oli juba a. 1873. esinenud Nolcken oma „Aabitsaraamatu sissejuhatuses“.

väldete küsimuse esmakordselt täies ulatuses esile tõstab, püüdes seejuures ühtlasi vastavaid nähtusi keeleajalooliselt selgitada.

Üldiselt on Veske enam teadlane-keeleuurija kui kirja-keele arendaja. Ta on rohkesti liikunud mööda Eestit, et põhjalikult tutvuda eesti murretega. Ta väärtuslikkudest tähelepanekutest murdeuurimise alal kõnelevad vastavad ettekanded ja aruanded. EKMS-i Aastaraamatutes ja mujal on ta avaldanud rea lühemaid keeleteaduslikke kirjutisi üksikutest vormitunnustest, kirjakeele ajaloost, sugukeeltest jne. Ta teaduslik tegevus jätkub ka siis, kui ta lahkub Eestist ja siirdub Kaasani ülikooli soome-ugri keelte õppejõu kohale. Siin on ta lähemalt tutvunud volga keeltega. Tema viimaseks ulatuslikumaks tööks on slaavi-soome keelelisi suhteid käsitlev uurimus „Славяно-финския культурныя отношения по данным языка“, mis ilmus ta surma-aastal 1890.

Kolmas selleaegne eriharidusega keelemees Karl August Hermann (1851—1908) oli pärit Põhja-Viljandimaalt. Tema õppis samuti kui Veske Leipzigi ülikoolis, kus ta a. 1880 kaitses oma väitekirja „Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache“, milles ta käsitleb juba M. Veske poolt esile tõstetud kolme välte küsimust, vaadelles üksikasjalisemalt esma-, teise- ja kolmandavärtelisi tüvesid. Seoses väldete käsitlusega tõstab ta siin esmakordselt esile ka sisehäälikute mõiste (*p/aik/a*).

Eesti kirjakeele kujunemise seisukohalt on Hermann'i tähtsamaks tööks tema a. 1884 ilmunud „Eesti keele grammatik“. See on õieti esimene eestikeelne süstemaatiline grammatika, määratud koolidele ja iseõppijaile. Raamat sisaldab hääliku- ja vormiõpetuse.

Häälikuõpetuses antakse ülevaade häälikute liikidest ja väldetest. Kolmanda välte hääliku märgib Hermann oma raamatus küll jämendatud tähega, kuid Veske poolt soovitud kirjaviisi (*karrja, sillma*) ta ei poolda. Samuti ei poolda ta Veske Kesk-Tallinnamaa diftonge (*kiele, reakima, tüö, nüid*), vaid tarvitab pikki vokaale isegi *ää* ja *õõ* puhul, näit. *rääkima, hää, pää, rööm, pöösas* jne. Vormiõpetuse eri osana käsitleb ta astmeheldust ehk „painutamist“, asudes seejuures seisukohale, et klusiili kao tõttu *i* muutub *e*-ks (*viga — vea, mitte via*), *u* — *o*-ks (*nuga — noa, kaduma — kaob, lugu — loo*)

ü — ö-ks (*süsi — söe*). Need seisukohad, mis ei vasta kaugeleki nn. Kesk-Tallinnamaa hääldusele, pääsesid nüüd Hermannini grammatika toetusel kirjakeeles jällegi kehtivusele.

Ka Hermannini vormiõpetus on küllaltki tihe ja üksikasjaline, kuigi autori keeleajaloolised seletused ja arutlused tihti paika ei pea. Käändeid esitab ta 15 nii kui Veskegi (esineb ka akusatiiv ehk sihitav); käändkondi on tal 10. Sõnade rühmitamisel on arvestatud nii astmevaheldust, väldet kui ka tüvevokaali. Erinevalt eelkäijaist tarvitab ta *keel-tüüpi* sõnade sisseütlevas *de-lõppu*, näit. *keelde, hoolde, juurde, äärde*. Alaleütleva lõpuks on tal alati *-le* (mitte *-lle* kaasrõhulise silbi järel nagu Veskel). Käänamisel eelistab Hermann *de-mitmust* ja *sid-lõppu* mitmuse osastavas (*kohtasid, leskesid, järkusid*). Eriti rõhutab ta omadus- ja nimisõna ühildumise vajadust (*õitsvatest puudest*, mitte: *õitsva puudest*).

Pöördõna käsitlus on Hermannil vähem õnnestunud. Nii leidub tema aegade hulgas tuleviku minevik (*saan palunud*), mineviku tulevik (*sain palunud*) jne. Kaudses kõneviisis eelistab ta *da-infinitiivi* kujulisi vorme, nagu need meil murdeti esinevad (*tema paluda, sina olla palunud*). Lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse 3. pöördes nõuab tema samuti kui Hurt *-vad-lõppu* (*olivad, näeksivad*). Pöördkondi on tal 7. Määrsõnades soovib ta senise *-ste* asemel *-sti-liidet*, näit. *usinasti, hästi*.

Hoolimata puudustest on Hermannini grammatika olnud mitmeti eeskujuks hilisemaile eesti keeleõpetustele. Nii ilmus juba järgneval aastal H. Einerini „Lühike eesti keele õpetus rahvakoolidele“, mis tunduval määral toetub Hermannile. Eriti tuleb esile tõsta Hermannini grammatikat veel seetõttu, et selles on kasutatud võrdlemisi õnnestunult loodud eestikeelseid grammatilisi oskussõnu, mis suuremalt osalt on tänini püsinud (näiteks kõik käänete nimetused jm.).

Hermann oma grammatikaga aitas õige mõjusalt kaasa eesti kirjakeele ühtlustumisele. Tema poolt soovitatud vormid tulid lühemaks või pikemaks ajaks möödunud sajandi lõpul üldiselt tarvitusele.

Tunduvalt väiksem oli Hermannini grammatika teise osa, nimelt a. 1896. ilmunud „Eesti keele lauseõpetuse“ mõju kirjakeelele. Kuigi see raamat on esimeseks täielikuks eesti-

keelseks süntaksiks, ei ole see üldiselt ega ka oskussõnadelt niivõrd õnnestunud kui esimene. Eriti hõre on siin liitlause ja kirjavahemärkide käsitus.

Märkimata ei saa jätta ka Hermannii sõnavara-rikastamise katseid. Peale grammatiliste oskussõnade on ta loonud rea mitmesuguste muudegi alade sõnu, kasutades nende soetamiseks nii tuletamist kui liitmist. Alati ei ole need sõnad aga küllaldaselt õnnestunud. Näiteks on ta vaimustatud *la*-liitest ja soovib sõnu nagu *tööla* või *tegela*, *magala* või *uinula* jne. Sõnade liitmise teel loob ta seesugused sõnad nagu *sünnipäev*, *supelmaja*, *ujukoht*, *lugeraamat* m.

Kõige vähem edukad on olnud Hermannii katsed otsida eestlaste kohta teateid Herodotoselt ja Tacituselt või püüda selgitada eesti keele sugulust sumeri ja akadi keelega, nagu see esineb ta teostes „Uurimised Eestirahva muinas-ajast“ (1895) ja „Sumeri-akkadlased“ (1896). Üldse on Hermannii teaduslikud tööd pinnalised ja vähepakuvad, sest Hermann on enam praktiliste keeleküsimumuste lahendaja ning kirjakeele arendaja kui teadusemees.

Et ärkamisaegne keele-elu oli suurel määral seotud Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusega, siis võiks nüüd lõpuks küsida, mida saavutati Kirjameeste Seltsis sel alal. Nagu juba varem märgitud, oli väga suur kaal EKMS-i otsusel siirduda uuele kirjaviisile. Kuid kujutus uuest kirjaviisist ei olnud kõigil ühesugune: Jakobson käis siin oma rada, nõjatudes soome keelele ja keeleajaloole, Veske nõudis foneetilise printsiibi silmaspidamist, Hurt toetas lihtsamat, Ahrensi poolt soovitatud kirjaviisi. Et viimane kirjaviis ei nõudnud uute märkide rakendamist ja oli üldiselt juba kõige tuntum, sellepärast jäigi see kehtima, kuigi selles esineb kõikuvusi. Need kõikuvused ja ebaühtlused hakkasid alles sajandi lõpu viimastel aastakümnetel kaduma.

Teiselt poolt kajastus EKMS-i keelelises tegevuses eri murrete võitlus. Hurt lõuna-eestlasena soovitas pikka vokaali sõnus nagu *hää*, *pääsema*, *võõras*, vorme nagu *olivad*, *tuleksivad* jne., Veske aga tahtis kirjakeelt rajada Harju-, Järva- ja läänepoolse Virumaa keelele ja nõudis sel murdealal tarvitatavoid vorme nagu *hea*, *peasema*, *võeras*, *mõek*, isegi *kiele*, *pian*, *näu* (:nägu), *kõrsu* (:kõrts), *neljajalkse* (:nelja-

jalgne), raamatulle jm. Veske radikaalsed ettepanekud olid aga senisele kirjakeele traditsioonile vastukäivad ja sellepärast on arusaadav, et Hermanni teataval määral lõuna-eesti murretele toetuvad seisukohad enam poolehoidu leidsid.

Püüti küll vaidlusaluseid küsimusi ka mitmesugustes komisjonides ja koosolekutel lahendada, kuid hoolimata kauakestvaist vaidlustest ja mitmekordsetest küllaltki muutlikkudest seisukohavõttudest ei saavutatud siin püsivaid tulemusi.

Ärkamisaeg oli keele-elus mitte niivõrd tulemuste kui algatuste ajajärk. Nii nagu kogu elu oli täis tegevusindu, nii oli ka keele-elugi ärkamisajal käärimisolukorras. Vihati seda, mis oli väliselt seotud minevikuga, orjaajaga, nagu seda oli vana kirjaviis, kuid oldi ise ometi samuti saksa haridusega ega mõistetud seepärast, kuivõrd võõrapärane veel oli meie lausestus, kuivõrd rohkesti esines germanisme meie keeles, kuivõrd palju oleks vaja olnud õppida veel tõelisest rahvakeelest.

Hinnatavad on aga need algatusedki, mis on siit pärit. Nii alustati sel ajal eesti murrete uurimist, rõhutati keeleliste materjalide, näiteks kohanimedega kogumise vajadust, püüti materiaalselt toetada EKMS-i kaudu eesti keele teaduslikku uurimistööd, hakati keelelisi nähtusi jälgima ja keeleajalooliselt selgitama, tõsteti esile oskussõnade loomise küsimus jne. Kuid veelgi enam kui teaduslikud uurimisülesanded olid tol ajal kõne all praktilised keeleküsimused. Ja nagu nägime, lahendati sel ajal väldete küsimus, püüti selgusele jõuda sobiva kirjaviisi üle, kaaluti üksikute käänd- ja pöördvormide õigekeelsust, fikseeriti keelereegleid, selgitati liidete tarvitamist, jälgiti objekti- ja kongruentsiküsimusi jne. Terve rida tol ajal fikseeritud keeleregleist on kehtivad tänini (*ki-*, *gi*-liite tarvitamine jt.), kuid osa neist on jäänud ka kõrvale.

Üldiselt on ärkamisaegsete keelemeeeste töö meie kirja viisi kujunemisel olnud küllaltki tõhus. Nii paljugi sellest, mis 60-ndates aastates oli veel ebakindel ja kõikuv, oli 80-ndates aastates kujunenud juba palju kindlamaks. Kirjakeel jätkas oma arenemiskäiku, ammutades eri murretest endasse elemente, mis olid otstarbekad ja sobisid üldiseks tarvitamiseks.

21. Keeleliste küsimuste käsitus XIX sajandi lõpul

(Grenzstein, Jõgever).

Ärkamisaegne hoogus keeleline tegevus vaibub 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndates aastates. See oli tingitud üldise olustiku kujunemisest. Eestlaste majanduslik olukord halvenes, sest põllusaaduste hindade langusega vähenes talude tulukus. Paljudel juhtudel olid talupojad sunnitud linnadesse siirduma, et leida tööd vabrikutes. Tsaarivalitsuse poolt teostatud venestusreformid, mille tagajärjel ametiasutistes, kohtutes ja koolides pandi maksma vene keel, ei soodustanud eesti vaimuelu arengut. Eriti vähenes nende reformide tõttu eesti keele osatähtsus avalikus elus. Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus keele alal muutus loiemaks. Keeleliste küsimuste üle refereerivad ainult Hermann ja Jõgever. Kui a. 1893 Selts suletakse, siis ei jää eestlastele enam ühtegi keskust, kus keelelisi küsimusi kaaluda.

Selle aja juhtivaks keelemeheks oli K. A. Hermann, kes a. 1889 alates töötas Tartu ülikoolis eesti keele lektorina. Tema grammatikas esitatud seisukohad tulid selleaegses kirjakeeles — nagu juba eespool märgitud — kord-korralt ikka enam tarvitusele, tõrjudes kõrvale M. Veske poolt soovitatud kirjaviisi sugemed.

Ka käsitletavate keeleliste küsimuste laad muutub tunduvalt sajandi lõpul. Kui varem olid esiplaanil praktilised kirjaviiisi- ja õigekeelsuseküsimused, siis nüüd kaldutakse enam sugukeelte ja keeleajalooliste küsimuste vaatlusele. Nii näiteks refereerib J. Jõgever EKMS-is teemadel nagu „Soome keelte lugusõnadest“ (1888), „Soome-ugri rahvaste suguluse küsimus“ (1889), „Kõige vanem kiri eesti keeles“ (1889) jm. „Eesti üliõpilaste Seltsi albumites“ käsitleb Villem Reiman eesti varasemate keelemeeste elu, andes ülevaate Ed. Ahrensi (1894), B. G. Forseliuse (1895), Fr. R. Faehlmanni (1899) jt. keelelisest tegevusest.

Selle ajajärgu keelehuvilistest, kes tähelepanu pööras eelkõige sõnavara rikastamisele ja stiili arendamisele, tuleb märkida „Oleviku“ toimetajat Ado Grenzsteini (1849—1916). Tema leidis, et eesti sõnavara ei tule rikastada mitte võõrsõnade varal, mis rahvale on kauged ja rasked hääldada, vaid et sõnu tuleb soetada meie omadest tüvedest. Seejuures

soovitab ta sama meetodit, mida hiljemgi meie oskussõnade soetamiseks on kasutatud. Nimelt tulevat luua olevatest tüvedest mitmesuguste liidete varal uusi sõnu, näiteks, *mõt-
lema* tüvest: *mõtlus*, *mõtetus*; *mõtmik*, *mõtnik*, *mõttekond*,
mõttestik jne. Tema puuduseks on aga, et ta ei jälgi küllalda-
sel määral vastava liite liitumisviisi ja tähendust. Nii arvab
ta, et *-mik* sobiks mingi õpetuse märkimiseks, näit. *laulmik*
'lauluõpetus', *kõnemik* 'kõneõpetus, retoorika' jt. Liidet *-nd*
tarvitab ta seesuguste kirjandusliikude mõistete märkimiseks
nagu *kainend* 'proosa', *mõlgend* 'poeesia', *tunnend* 'lüürika',
näidend 'draama, dramaatiline kirjandus' jt.

Oma seisukohad ja materjalid esitab ta a. 1884 „Eesti
sõnaraamatus“, mis sisaldab ligi 1600 uut sõna. Ta rühmitab
siin esitatud uued sõnad nelja ossa. Esimesse rühma kuulu-
vad sõnad, mis on sel ajal juba üldiselt tuttavad, nagu näit.
haridus, *kirjandus*, *tulevik*. Kuid juba selleski rühmas on
sõnu, mis võivad olla Grenzsteini poolt loodud, näit. *näitlik*,
vabameelne jm. Teises rühmas on uued soovitatavad sõnad
nagu *aade* (soome keelest), *loomastik*, *rõdu*, *tarve*, *tegelik*,
veerg jt. Siin on ka sõnu, mille tähendus erineb tänapäeva-
sest, näit. *vilutama* 'dresseerima, vilunuks tegema', *isik* 'elav,
mõtleva, vaimuga ehitatud olevus' jt. Kolmanda rühmana
esitab ta uued sõnad, millede tarvitamises sel ajal veel kaheldakse,
näit. *võrdne*, *süsinik*, *vesinik*, *üldistus* jne. Rida meile praegu
tuntud sõnu on ka selles rühmas esitatud hoopis teises tähen-
duses, näit. *kirjand* 'stiil', *arve* 'hüpotees' jm. Neljandasse
rühma paigutab ta „võerad ja halvaste tehtud sõnad“, näiteks
juubel, *kraad*, *kraater*, *metall*, *korpus*, *duett* jne., samuti ka
andekstama, *etendus* jm.

Sõnade soetamiseks kasutab Grenzstein nii liiteid (*juma-
lanna*, *arvustus*, *erand* jt.) kui ka sõnade liitmist (*alusmüür*,
helikunst, *kokkukäarin* 'disharmonia' jt.). Liitsõnade hulgas
on terve rida saksa keele põhjal soetatud tõlgelaene nagu
aastasada (Jahrhundert), *keskkool* (Mittelschule), *kunstsõnnik*
(Kunstdünger), *õppeplaan* (Lehrplan) jne. Esmakordselt esitab
ta suuremal määral ka soome laene nagu *ebaõige* (sm. epäoi-
kea), *näitlema* (näytellä), *tehas* (tehdas), *üliõpilane* (ylioppilas)
jne.

Nagu eelmisest selgub, on Grenzstein üks silmapaistva-
maid möödunud sajandi sõnaseppi. Ligi pooled tema poolt

esitatud sõnadest, mis omal ajal tundusid veel uhiuutena, on tänapäeval tulnud üldisele tarvitusele.

Mainimata ei saa jätta ka Grenzsteini hilisemat kirjutist „Kauni keele kaitseks“ (1899), milles ta puudutab möödunud sajandi kirjanduse keele ja stiili puudusi nagu võltspaatost, labasust, hoolimatust sõnavalikul jne. Sellega oli ta küllaltki tabanud üht möödunud sajandi kirjakeele olulisemat puudust.

Lõpuks olgu mõne sõnaga peatunud veel Jaan Jõgeveril (1860—1924), kes oma keelelist tegevust alustas juba EKMS-is. Kuigi Jõgeveril oli võimalusi enam keele alal teotseda käesoleval sajandil, mil ta töötas eesti keele lektorina ja professorina Tartu Ülikoolis, on ta keelelised vaated hakanud kujunema juba möödunud sajandi lõpul. Keeleõpetuse alal jätkab Jõgever Mihkel Veske tööd, püüdes keelelisi nähtusi selgitada keeleajaloolisest lähtekohast. Silmapaistvam töö sellelt alalt on ta kolmeosaline „Eesti keele grammatika“ (1919—1920). Märkida tuleks ka tema teeneid keeleteaduslike uurimuste tulemuste tutvustajana, vanema kirjakeele ja murrete uurijana. Tegelikult kirjakeele arengut ei suutnud ta kuigi mainimisväärselt mõjustada ei möödunud sajandi lõpul ega ka käesoleval sajandil, mil ta asus teravalt eitavale seisukohale keeleuuenduse suhtes.

Üldiselt avaldas möödunud sajandi lõpu kirjakeel küll tugevat kalduvust ühtlustumisele, kuid kõikumusi näit. *ää* ja *ea*, *õõ* ja *õe* jm. tarvitamisel esineb siiski küllalt veel. Märgetavalt oli sõnavara rikastunud. Hoolimata Grenzsteini puristlikust seisukohast tuli uute tuletiste ja liitsõnade kõrval ka rahvusvahelisi võõrsõnu rohkesti eesti keelde. Teeneid uute sõnade keeldetoomisel on eriti selleaegsel ajakirjandusel.

23. Keeleuuendusliikumine ja Joh. Aavik.

Käesoleva sajandi alguseks oli ühiskondlik olustik tunduvalt muutunud. Kapitalismi arengust tingitult ei olnud eestlased enam ainuüksi maarahvas, vaid ka meie linnades oli tekkinud ja kasvas kiiresti nii eesti tööstusproletariaat kui ka eesti väikekodanlus. Paralleelselt sellega oli võrsumas uus ja arvukam eesti intelligentsi põlvkond, kes 1900. a. paiku oli veel koolipingil, kuid kelle häält juba 1905. a. sündmustes

selgesti võis kuulda. Oli tekkimas sotsialismisuunaline ajakirjandus ja hakkasid levima marksistlikud ideed.

Sajandi alguse koolinoorsugu oli koondunud mitmesugustesse illegaalsesse organisatsioonidesse, kus valitseva tsaarivalitsusliku surve kiuste tutvuti kõige sellega, mis ametlikult oli keelatud või mille tundmaõppimist ei peetud soovitavaks. Nii on siis päris arusaadav, et siin tutvuti ühelt poolt ühiskondlik-poliitiliste küsimustega, teiselt poolt aga nii vene kui lääne-euroopa vaimumaailma eesrindlike esindajate töödega. Mitte juhus pole seegi, et erilist huvi tunti eesti kirjanduse ja keele vastu. See huvi väljendub selleski, et hiljem mitmed selleaegsed noored nagu Joh. Aavik ja V. Ridala siirduvad Helsingi ülikooli soome-ugri keeli õppima.

1905. a. sündmused murdsid tardumuse, millesse oli meie vaimuelu eelmise sajandi lõpul langenud. Aeg oli nüüd täis uusi ideid, vaimustust, lootusi. Ilmekalt väljendub see revolutsiooniline vaimustus selleaegses kirjanduses, muuseas teataval määral ka näiteks Noor-Eesti I albumis.

Keele-elus kajastus revolutsioon algul siiski võrdlemisi tagasihoidlikult. Noored püüdsid esialgu oma töödes rahulduda senise keelega. Et aga enamik noor-eestlasi (näit. Suits, Semper jt.) oli keeleliste huvidega, siis tundsid nad eriti teravalt eesti sõnavara kehvast. Nad ei saanud leppida eelmise sajandi lõpu keelemeeste puristlike võõrsõnavaanuliste seisukohtadega. Vastukaaluks vanadele tarvitasid noored oma töödes võrdlemisi rohkesti rahvusvahelist sõnavara. Samuti püüdsid nad (näit. Tuglas, Ridala jt.) ilmestada oma väljendust murdesõnade ja soome laenude tarvitamisega.

Noor-eestlaste keeleliseks juhiks sai Johannes Aavik (sünd. 1880 Saaremaal), kes juba Noor-Eesti I albumis (1905) avaldas kirjutise „Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest“. Selles rõhutab ta eesti sõnavara vaesust ja soovib seda rikastada nii uute tuletuste kaudu kui ka laenamise teel murretest ja soome keelest, samuti rahvusvaheliste võõrsõnade tarvituselevõtmisega. Ta ettepanekud on nüüd veel väga tagasihoidlikud. Nii soovib ta tarvitada tõlgelaene, näit. *ära rippuma* (saksa *abhängen*, vene *зависеть*), *muljend* (saksa *Eindruck*) jne. Uute sõnade tuletamisel soovib ta kasutada liiteid *-us* (arusaadav-us, lõpmat-us), *-lik* (noorus-lik) ja *-u-*

(*katt-u-ma*). Soomest laenamiseks peab ta sobivaks sõnu nagu *veturi, pettymys, käsittää* jt. Tema üldnõudeks on, et meie keel ja kirjandus saaks „intelligentsi keeleks ja intelligentsi kirjanduseks“. See noorte „intelligentsi keele“ taotlus avaldub esialgu kõige enam sõnavaraliste nõuete rahuldamisega, kusjuures ühelt poolt tarvitatakse rohkesti võõrsõnu (*kultur, humor, konkretlik, organlik, idealismus*), teiselt poolt aga murdesõnu ja soome laene (*võigas, viires, palang, sukeldama* jt.). Paiguti tarvitati uusi sõnu juba niivõrd rohkesti, et vanemale põlvele noor-eestlaste mõningate tööde lugemine raskusi tekitas. V. Ridala lisandas oma esimestele luuletuskogudele koguni vastavad sõnastikud, et tema luulest võidaks aru saada.

Täiel määral algab uus liikumine meie keele-elus, nn. keeleuuendus alles 1912. a. Selleks ajaks olid noor-eestlased jõudnud kaotada kontakti laiemate hulkadega, olid suutnud n. ö. irduda rahvast. 1905. a. revolutsioonile järgnev raske reaktsioonilaine oli tekitanud neis pettumuse ning mässanduse ja nad sukeldusid esteeditsemisse, olles oma elukauges ilutaotluses tugevasti mõjustatud nii vene kui prantsuse sümbolistidest. Taotleti „kunsti kunsti pärast“; ka keel pidi teenima puhta kunsti ideaale. Seepärast ei lepita nüüd enam ainuüksi sõnavara laiendamisega, vaid nõutakse põhjalikku uuendust keele-elus.

Noor-Eesti IV albumis avaldas Joh. Aavik oma sellekohase programmilise kirjutise „Tuleviku eesti keelest“, milles ta esile tõstab iluprintsiibi. Ta leiab, et „keelt, seda inimese vaimu kõige peenemat tööriista, peab harima, korraldama, puhastama, viilima, ihuma“. Tuleb täiendada nii vormi- kui lauseõpetust, tuleb muuta keel painduvamaks ja ilusamaks. Ta ütleb: „Me puhastame ta tarbetumist germanismidest, me opereerime temast mõned partitivismi vähjad (s. o. liigse osasihitise tarvitamise vead) välja, me ravitseme ta verevaesust murrete kosutava mahlaga ja mõnede tervete fennismidega. Ühtlasi purustame ta saksiku sõnade korra kitsad ja pedantlikud raamid, mis meie esivanemad omal ajal iseteadmatult ja orjameelselt vastu võtnud, ja sellega teeme lause-ehituse nõtkemaks, loogilisemaks, eestilisemaks.“ Keele ilu seisukohalt soovitab ta *i*-mitmust, lühemaid vorme nagu *nad andsid* (mitte: *nad andsivad*), (*tahan*) *kirjuta*, *omanda* (mitte: *kirju-*

tada, omandada) jne. Eriti rõhutab ta aga sõnavara rikastamise tarvet. Ta esitab siin isegi terve rea teistes keeltes leiduvaid sõnu, millel sel ajal veel eesti keeles vasted puudusid. Nii märgib ta, et tuleks vasted leida sõnadele nagu *Abenteuer*, приключение (praegune: *seiklus*), *Absicht*, намерение (*kavatsus*), *Anspielung*, намёк (*vihje*), *Ergebnis*, результат (*tulemus*), *grausam*, жестокий (*julm*), *überzeugen*, убеждать (*veenma*) jne.

Nüüdsest alates hakkab Aavik tihti uuendusettepanekutega esinema. „Eesti Kirjanduses“ avaldab ta artikli „Soome sõnad eesti keeles“, milles ta esitab soome sõnade loendi (85 sõna), mida on tarvitatud või tuleks tarvitada eesti keeles. Isiklikkude ettepanekutena esitab ta siin niisugused sõnad nagu *anastama, avardama, ennustama, erak, erinema, hajameelne, harrastama, hurmama, isekas, kiinduma, kohtlema, küllastama, lohutama, mugav, osutama, saabuma, siirduma, sooritama, vallutama, varustama, veetlema* jne. Peaaegu kõik tema poolt siin esitatud soome sõnad on meil tulnud tarvitusele.

Samast ajast (1912) pärineb ka tema õigekeelsuslikke küsimusi käsitlev kirjutis „Mõned keele reeglid“, milles ta esitab rea oma seisukohti. Ta soovib siin *i*-mitmust, lühemat mitmuse osastavat: *teid, öid, metsi, kohti, omi, tube* (mitte: *teesid, metsasid, tubasid*), lühemat ainsuse sisseütlevat: *rappa, õkke, keskaega, Tartu, samuti juure, meele* (mitte: *rabasse, keskajasse; juurde, meelde*), lühemaid põõrdsõnavorme nagu *pöördä, kända; kõnelda* (mitte: *pöörata, kända; kõneleda*), *i*-minevikku (eriti luulekeeles), näit. *kuulin, kirjutin*, umbisikulise tegumoe vorme *tuuakse, viiakse* (endise *toodakse, viidakse* asemel), tarbetute abisõnade ärajätmist, näit. *laual, suures aus* (mitte: *laua pääl, suure au sees*) jne. Enamik tema siinseist ettepanekuist on hiljem tulnud tarvitusele, kuigi mõned, näit. *nüüdist, nüüdiste, vabameelist, vabameeliste, senni, kunni*, on kõrvale jäetud.

Oma ettepanekuid põhjendab ta 1913. a. ilmunud artiklis „Keele kaunima kõlavuse poole“, kus ta iluprintsiibist lähtudes leiab, et eesti keel on kõlaliselt inetu peamiselt seetõttu, et siin on liiga palju lähikesi silpe (näit. *äraminemisega, põgenemisega*) ja liiga sageli korduvad helitud häälikud *d (t)* ja *s (ametiteta, puudutatud)*. Sellepärast soovib ta

kõik teha selleks, et nende häälikute esinemist vähendada keeles (*vanasid, ajasse, sotsialismusesse, tüüpus, argtus, mõtlesin* asemel tarvitada *vanu, aega, sotsialismi, tüüp, argus, mõtlin* jt.).

Eelmiste kirjutistega olid keeleuudenduse programm ja põhijooned antud. Järgmistel aastatel Joh. Aavik aina lisandab ettepanekuid ja täpsustab oma seisukohti. Seda teeb ta oma ajakirjas „Keeleline Kuukiri“ (1914—1916, kuus numbrit), samuti ka brošüürides nagu „Kas uuendada või mitte?“ (1914) „-line ja -lik lõpulised omadussõnad“ (1914) ja „Nominatiivsed liitumised“ (1914). Viimases neist soovib Aavik sõnu enam nominatiivselt liita, näit. *rasvküünal, aidlinn, lillkapsas, mõõtlaud, põldhiir, käsivars*, samuti ka *tubakärbes, puhkpillorkester, õhkloss* jt.

1915. a. hakkab ta välja andma keeleuudenduslikku sarja „Katsed ja näited“, milles ta lisaks selgitatavatele ettepanekutele esitab ka keeleproove, et näidata uuenduste tegelikke rakendusvõimalusi. Esimeses „Katsete ja näidete“ vihikus esitatud uuendusettepanekuist olgu märgitud järgmisi: 1) *-lle* alaleütlevas kaasrõhulise silbi järel, nagu juba M. Veske oli soovitanud, näit. *poegadelle, lahtiselle, kandlelle, rahvalle*; 2) *ella-lõpuline da-infinitiiv*, näit. *ahvatella, ähvardella, rõõmustella* (nagu rahvaluules, murdeis ja soome keeles); 3) *-te-takse, -detakse* jne. umbisikulises tegumoes: *kirjutetakse, ähvardeti, ei õpeteta, kasvatatud, kannatetav*; 4) *i-superlatiiv* soome keele eeskujul, näit. *kõrgeim, rikkaim, uusim, õnnelikuim, osavim*; 5) *o* järgsilpides, nagu see esines vanemas kirjakeeles, näit. *talo, õnneto, vasto*; 6) *tu-lõpuliste adjektiivide partitiivis -tond*, näit. *õnnetond, meeletond* (s. o. *õnnetut meeletut*).

Järgmisel aastal ilmunud „Katsete ja näidete“ II vihikus läheb Aavik veelgi kaugemale. Ta soovib siin murdevormide eeskujul: 1) *-tatud* asemel *tet-partitsiipi*, näit. *kirjutet, avaldet, korraldet*, samuti ka *saadet, tõmmat* jt.; 2) *-nud* asemel *-nd*: *kulund, kirjutand, saand*; 3) „*es*“-minevikku, näit. *mees es tule, sind es ole* ja 4) *i-genitiivi*: *õnnetumi 'õnnetute', tänavi 'tänavate'*. III vihikus (1916) esitatud uutest ettepanekutest võiks märkida: 1) *ent-lõpulist partitiivi*, näit. *asent, istent, võtint*, 2) mitmuse genitiivi: *asende, istende, võtinde* ja 3) *tu-lõpuliste adjektiivide komparatiivi* kujul *õnnetumam, õnnetumamale* jne.

Et ajavahemikus 1912—1916 terve hulk uuendusettepanekuid oli esitatud, siis avaldab Aavik nüüd kokkuvõtliku brošüüri „Mis on keeleuuendus?“ (1916). Selles põhjendab ta keeleuuenduse tarvet ja esitab nii tema enese kui ka Ridala, Kettuneni jt. poolt soovitatud uuendused. Kokku on siin antud 36 morfoloogia alale kuuluvat ettepanekut (nende hulgas: *poisse, pilte*, mitte: *poissa, piltta*; *öhe, jähe*, mitte: *össe, jässe*) ja 6 ettepanekutsüntaksi ja tuletusõpetuse alalt (näit. lühendatud laused: *lapse magades, ema ketras* jt.). Tegelikult leidsid need uuendused sel ajal veel võrdlemisi vähe pinda. Uuendusi pooldas ja tarvitas ainult noorem, esteeditsev kirjanikkude põlv, kuna vanema põlve haritlaskond ja ajakirjandus oli keeleuuendusele vastu. Ka laiemates rahvahulkades ei leidnud keeleuuendus algul vastukõla, sest oli ju uuenduslik keel muutunud harilikule ühiskeele tarvitajale kaugeks ja raskepäraseks. Oli tekkinud kaks kirjakeelt: ühelt poolt ilu taotlev ja teataval määral peenutsev luulekeel, teiselt poolt ühiskeelest lähtuv ja kohmakavõitu tarbekeel.

Et keeleuuendusele laiemate hulkade poolehoidu võita, selleks kasutab Joh. Aavik omapärast võtet: ta tõlgib maailmakirjanduse põnevaid jutte, mis oma sisult iga lugejat peaksid paeluma, ja avaldab need uuenduslikus keeles „Hirmu ja õuduse juttude“ nime all. Niihästi selle jutusarja kui ka teiste eri raamatutena ilmunud tõlgete kaudu läheb Aavikul teataval määral tõesti korda oma uuendusi üldisemalt tutvustada.

Hoogustavalt mõjub keeleuuenduse levimisele 1917. a. revolutsioon. Senistele keeleuuendusmeelsetele noor-eestlastele seltsib nüüd rida Lääne-Euroopa manduva kodanluse dekadentlikku kirjandust jäljendavaid siurulasi, kes oma paljuloe-tavas armuluules samuti kasutasid rohkel määral uuendusi. Ja nii saabki keeleuuendus moodsale kodanlikule luulele omaseks erijooneks ning avaldab tugevat tendentsi levida. Kord-korralt hakatakse uuenduslikku keelt ikka enam tarvita nii ilukirjanduses kui ka kirjanduslikkudes ajakirjades. Nii kestab see kaunis hoogus keeleuuenduse levik ligikaudu 1925. aastani.

Ka Aavik jätkab oma uuenduste esitamist. 1919. a. avaldab ta põhjalikuma käsitluse „Mitmuse partitiivist“, milles ta fikseerib meie praegused mitmuse osastava reeglid ja heidab

lõplikult välja kirjakeelest mitmuse osastava lõpu -a (mitte: *õnnelikka, kiva*, vaid: *õnnelikke, kive*). Kirjaviisi küsimustest tuleks mainida sellest ajast nn. y-ettepanekut („Kas ü või y? Y“, 1920), mille kohaselt ta soovib meie senist saksa päritoluga ü-tähte asendada soome ja skandinaavia keeltes tarvitatava y-ga. Kuigi y-ettepanek mõnevõrra poolehoidu leidis, ei suutnud see siiski küllaldaselt levida. Palju püsivam iga on olnud neil sõnadel, mis ta esitab oma brošüüris „*uma-lõpulised refleksiivid*“ (1920). Sellest tööst pärinevad niisugused sõnad nagu *alanduma, hingestuma, rahulduma, ärrituma* jne.

Joh. Aaviku selleaegsetest ulatuslikumatest töödest tuleb märkida kõigepealt tema „*Uute sõnade sõnastikku*“ (1919), mis sisaldab üle 2000 uudissõna, nende seas väga suur hulk eesti murretest ja soome keelest laenatud sõnu. Paar aastat hiljem ilmus sama raamatu teine trükk, milles leidub juba üle 4000 sõna. See sõna-raamat soodustas suuresti neologismide tundmaõppimist ja tarvitamist. Selle praktilise käsiraamatu kõrval ei saa märkimata jätta aga ka tema huvitavat teoreetilist käsitlust „*Keeleuuenduse äärmised võimalused*“ (1924), milles ta esitab oma ainulaadse kunstlikkude sõnade loomise meetodi. Nimelt ei rahuldu Aavik selles raamatus enam seniste sõnavara rikastamise vahenditega (tuletamine, laenud murdeist, teistest keeltest), vaid peab vajalikuks välja mõelda uusi tüvesid, mis häälikuliselt vastaksid antud mõisteile. Nii on ta sel teel loonud sõnad nagu *roim, mõrv, laip, relv, ese, lünk, siiras, range, veenma, taunima, reetma; nentima, meenutama, evima* jpt. Hiljem (1932) avaldab ta koguni terve vihiku seesuguseid kunstlikult loodud sõnu, kuid enamik neist ei ole tulnud tarvitusele (näit. *õõv* 'hirmukoledus', *võus* 'liigkasu', *miivis* 'naiivne', *hõirima* 'triumfeerima' jt.).

Aaviku üheks tähtsamaks teoreetiliseks tööks on tema raamat „*Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted*“ (1924), kus ta veelkordselt analüüsib uuendusettepanekuid ja selgitab nende paremusi, lähtudes peamiselt iluprintsiibist, kuid arvestades ka otstarbekust, lühemust, grammatilist süsteemipärasust jm. Küllaltki huvitav on selle raamatu lõppu lisandatud uuenduste raskus-astmeline liigitus, millest selgub, et enamik uuendusi on juba tarvitusel.

1924. aastaga lõpeb õieti üks periood Aaviku uuenduslikus tegevuses. Tosina aasta jooksul oli Aavik esitanud suure hulga kõiki keele-elu nähtusi haaravaid uuendusettepanekuid ja paljud neist olid tulnud tarvitusele.

Hilisemaist Aaviku ettepanekuist on ainult üks tulnud üldisele kasutamisele. See on nimelt aastast 1924 pärinev, kuid alles hiljem propageeritav ettepanek võtta tarvitusele *-(l)ikkude* asemel *-(l)ike*, näit. *nende õnnelike ametnike* jne. Teised uued ettepanekud, mis on fikseeritud a. 1932 ilmunud Aaviku „Keelelises käsiraamatus“, on kas vähesel määral tuttavaks saanud (näit. *-maks: käime koolis õppimaks* 'et õppida') või on täiesti kõrvale jäetud (näit. *nue- ja tue-lõpulised* mineviku gerundiivid: *sõnue mängis ta klaverit*). See ei tähenda muidugi, nagu oleks keeleuuenduslik tegevus peale 1924. a. raugenud. Hoopis vastupidi — keeleuuenduslikku propagandat jätkati hoogsalt ka järgnevail aastail. Nii anti välja aastail 1925—1926 ajakirja „Keeleuuendus“, asutati vastav „Keeleuuendusühing“, avaldati koguteos „Keelekultuur“ I jne. Kui aga kõigest sellest hoolimata nii ilukirjanduses kui kirjanduslikkudes ajakirjades ikka enam ametlikku kirjakeelt hakati tarvitama ja kordkorralt loobuti mõningaist visalt propageeritavaist uuendustest (näit. *-tet pro -tatud*), siis oli põhjuseks siin asjaolu, et ametlik keel, olles sulatanud endasse ka väärtuslikumad keeleuuendusettepanekud, oli jõudnud tasemele, mil ta suutis rahuldada nõudlikugi keeletarvitaja tarbeid. Pealegi oli ametlik keel arenenud pidevalt, ilma suuremate hüpeteta, ja oli seetõttu arusaadav laiadele massidele. Nii kujunebki olukord, et 30-ndates aastates keeleuuendus kaotab oma endise aktuaalsuse, kuigi uue sõnavara poolest keel areneb pidevalt.

Johannes Aaviku senise elutöö kokkuvõtteks on tema suur „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika“ (1936). Selle raamatu eesmärgiks on kaasa aidata eesti õigekeelsusliku taseme tõstmiseks, võidelda keelelise lohakuse ja keelevigade vastu. Kuigi see raamat on koostatud ametlikus keeles, suhtub Aavik siin terava kriitikaga kõigisse ametliku keele puudustesse ja tõstab esile omad seisukohad. Niihästi Aaviku keeleliste tööde hulgas kui ka eesti käesoleva sajandi keeleõpetuslikus kirjanduses on see teos üks tähtsamaid.

Lõpuks olgu mainitud Aaviku puhtpraktilise väärtusega töödest tema „Kirjavahemärkide õpetus“ (1923), mis tänini on mõõduandvaks teoseks interpunktsiooni alal, ja võõrkeelsete pärisnimede häälendamist käsitlev teos „20 euroopa keelt“ (1933).

Joh. Aaviku kõrval tuleb märkida ka Villem Grünthal-Ridalat (1885—1942), kes samuti pooldas keeleuuen- dust, kuigi tema seisukohad mitmeti erinevad Aaviku oma- dest. Pealegi ei ole Ridala niivõrd uuenduste propageerija kui nende tarvitaja.

Juba oma esimestes luuletuskogudes võtab ta tarvitusele rohkesti uusi sõnu, ammutades neid eesti murdeist, rahvalau- ludest ja soome keelest. Tema luule kaudu on saanud tut- tavaks terve rida uusi sõnu nagu *halisema, iil, jõhker, luide, paatjas, himur, terendama, vaid* (sm. *vain*), *valdama, veetlik, sööstama* 'sööstma', *ülev, kulgema, kummitama* jt.

Kuigi ka Ridala oma uuendustes hindab iluprintsiipi, ar- vestab ta selle kõrval suuremal määral rahvakeelsust ja kee- leajaloolist seisukohta. Nii näiteks tarvitab ta *h-d* sõna algul juhtudel nagu *hõhk* (sm. *hehku*), *hõis, hõrn* jt., peab otstar- bekaks alati kirjutada *-gi* (*siisgi*), eelistab tugeva-astmelist olevat (nagu Ahrens ja M. Veske), näit. *poegana, kurvana*, soovitab ainsuse osastavas *d-lõppu* ka sõnatüüpides (*sedä*) *piigad, haiged, jumalad*, pooldab murdepäraseid lühemaid pöörd sõnavorme nagu *kirjutes, kannatakse, varastud* jne. Nagu võib märgata, ei ole Ridala poolt tarvitatud keelelised eripärasused pooldamist leidnud ega laiemalt tarvitusele tul- nud. Aaviku poolt juhitud keeleuuen- dusliikumisse hakkab aga Ridala hiljem skeptiliselt suhtuma. Keeleteadlasena on Ridala avaldanud rea töid nii kirjakeele kujunemise („Eesti kirjakeele arenemine“, Eesti Kultura I 1910) kui ka keeleaja- loo alalt.

Aaviku ja Ridala kõrval on eesti keelt rikastanud ka teised selleaegsed kirjanikud nagu Suits, Tuglas ja Semper.

Noorematest keeleuuen- duslastest märgitagu siin veel Oskar Loorits'at, kes a. 1923 avaldas „Eesti keele gram- matika“, mida võib pidada ainukeseks süstemaatiliseks kee- leuuen- duslikuks keeleõpetuseks tol ajal. Selles värskes ja küllaltki süstemikindlas keeleõpetuses on rakendatud ena- mikku Aaviku uuendusist (näit. *y*, lühem superlatiiv, *-tet, -nd* jt.), kuid ka autor ise on esitanud rea omapoolseid ettepa-

nekuid. Nii võtab ta tarvitusele nn. *e*-mitmuse (*lindele, jalgel*), soovitab *oleksin olnud* asemel *olnuksin, olevat olnud* asemel *olnuvat* jne. Viimased neist ettepanekuist on mõnel määral leidnud tarvitamist hilisemas kirjakeeles.

Lõpuks võiks küsida, mispärast ühed keeleuuendusetpanekud on leidnud vastuvõttu kirjakeeles, teised aga mitte. Mispärast näiteks *i*-mitmus, lühemad mitmuse osastavad, lühem superlatiiv, *uma*-lõpulised refleksiivid, *ike*-lõpuline mitmuse omastav jt. on tulnud keeles tarvitusele, kuna *y*, järgsilpide *o*, *lle*-alaleütlev, *tet-* ja *nd*-partitsiip, *nüüdist, õnnetond, parata-mattus, tegemani* jt. on jäetud kõrvale.

Kui lähemalt jälgida vorme, mis on leidnud tee meie ametlikkugi kirjakeelde, siis selgub, et vastuvõttu on leidnud peamiselt need vormid, mis olid lühemad, kergemini reeglustatavad, ühe sõnaga — otstarbekamad. Kui seesuguseid vorme toetas veel tugev rahvakeelne alus, siis võeti need ilma pikemate vaidlusteta vastu. Hoopis teisiti oli aga nende ettepanekutega, mis muutsid sõna pikemaks (näit. *õnnetumad* asemel *õnnetumamad, õnnetond*) või mida oli raske reeglustada. Nii näiteks võis ju lõpp *-lle* (*kaugemalle*) olla ilusam ja kõlavam kui *-le*, kuid kui selle õigeks tarvitamiseks alati on tarvis kaasrõhku jälgida, mis omakorda sõltub sellest, missugune on sõna varasem kuju olnud (*rahvalle, varem: rahvahalle*), siis oli juba lihtsam alati tarvitada *-le*. Või jällegi selleks, et tarvitada õigesti *o*-d järgsilpides, oleks tulnud pähe õppida „*O* sõnastik“, et teada, missugune sõna oli vanasti *o*-ga, missugune *u*-ga. Ja nii ei osutunudki küllalt elujõuliseks ettepanekud, mille tarvitamine oli raske ja mis seetõttu polnud otstarbekad. Pealegi on ilu põhimõte, mida Aavik eriti rõhutas, väga subjektiivne ja ei saa olla kaaluvaks keelenormide määramisel. Nagu varem märgitud, ei saa seejuures jätta arvestamata ka teist tegurit, nimelt a e g a. Keele kiire kujunemise ajajärgul on keel vastuvõtlikum igasugustele uuendusetpanekutele; seetõttu ka meil enne õigekeelsussõnaraamatu ilmumist levisid uuendused palju kiiremini kui pärast.

Johannes Aavikul ja tema poolt juhitava keeleuuendusel — nagu selgus eelnevast — on suured teened meie tänapäeva kirjakeele kujunemisel. Meie sõnavara, eriti ilukirjanduse sõnavara on rohkesti rikastunud, meie muutevormid on lühe-

nenud, meie sõnajärjestus on muutunud eestilisemaks. Loomulikult on jäänud hulk Aaviku ettepanekuid ka vastu võtmata, sest keelelise ettepaneku läbimineks oleneb eelkõige ikkagi keelt tarvitavast rahvast.

23. Tänapäeva normeeritud kirjakeele kujunemine ja

J. V. Veski tegevus.

Keeleuuenduse kõrval oli teiseks määravaks suunaks meie käesoleva sajandi keele-elus nn. keelearenduslik suund, mida on mõnikord nimetatud ka keelekorralduslikuks suunaks, sest selle taotluseks oli ühtlase normeeritud kirjakeele loomine.

Kirjakeele normeerimise püüded ei ole uued. Juba Eesti Kirjameeste Seltsis oli korduvalt valitud komiteesid (1875, 1886) kirjaviisi ühtlustamiseks. Uuesti kerkivad keele normeerimise küsimused esile käesoleval sajandil seoses Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) asutamisega (1907). Juba EKS-i esimesel koosolekul valitakse kümneliikmeline kirjaviisi-komisjon (hilisem keeleteimkond), kuhu kuuluvad keelemehed J. Jõgever, K. A. Hermann, K. Leetberg jt. Niihästi selles kirjaviisi-komisjonis kui ka EKS-i aastakoosolekul (1908) kaalutakse keelelisi küsimusi ja leitakse, et on tarvis keeleliste seisukohtade, eriti aga kirjaviisi ühtlustamiseks ülemaaline kongress kokku kutsuda. Et ka Tallinnas Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Kirjanduse-osakond neid küsimusi oli kaalunud, siis peeti ülemaalse kongressi asemel Tallinna ja Tartu keelemeeeste osavõtul rida nn. keelekonverentse. Esimene seesugune kahe organisatsiooni vaheline ühine keelekonverents peeti a. 1908 Tapal, teine a. 1909 Tartus, kolmas a. 1910 Tallinnas ja neljas a. 1911 Tartus. Nende koosolekute 18 osavõtjast võiks nimetada J. V. Veskit, V. Grünthal-Ridalat, J. Jõgeveri ja Joh. Aavikut. Konverentside töö tulemused avaldas J. V. Veski a. 1912 pealkirja all „Eesti kirjakeele reeglid“. Vastuvõetud otsuste põhimõttelise külje kohta me rgi b J. V. Veski reeglite saatesõnas järgmist: „Siin... tunnistati järgmine põhjusemõte juhtnõuiks: Keele ajalugu ja rahva kõnelemiseviisi peab silmas pidama, lõpuliikuks otsustajaks olgu tungiva tarviduse korral aga nimelt otstarbekohasus; nii siis: muudatusi tuleb ainult seal ette võtta, kus tungiv tarvidus seda nõuab, ja nimelt niisugusid muudatusi, mis

otstarbekohased on; seda seisukohta otsustati niisamuti ka lahkuminekute kaotamisel tähele panna.“

Kui jälgida vastuvõetud otsuseid, siis selgub, et ikkagi veel pole lõplikult lahenenud selleaegses kirjakeeles need vastuolud, mis algasid juba Eesti Kirjameeste Seltsis J. Hurda ja M. Veske erinevate seisukohtade näol ja mida K. A. Hermann jt. olid püüdnud hiljemgi lahendada. Nii asutakse esimesel koosolekul seisukohale, et pikad vokaalid tuleb kahe ühesuguse tähega kirja panna, näit. *hää, päästma, rõõm, nüüd*. Erandlikult otsustati *ea* kirjutada sõnades *hea, pea, seal, teal, teadma, seadma*, ja *õe* sõnades *õel, nõel, sõel*. Astmevahelduslikkude sõnade nõrgas astmes otsustati tarvitada *vea, toa, söe* (mitte: *via, tua, süe*). Soovitati kirjutada sõnad *au, nõu* ja *jõu* ühe *u*-ga ja tarvitada liiteid *-ste* ja *-mine* (*ilusaste, kaue-mine*). Hoolimata konverentsi otsustest ei saavutata siiski ühtlust, sest varsti peale Tapa keelekonverentsi deklareerib G. Suits, et „Noor-Eesti siin vanale alusele jääb ja *hää, pää* ja *-sti* kirjutab“.

Teisel keelekonverentsil lahendatakse rida vähem-tähtsaid küsimusi, näiteks otsustatakse tarvitada *katused, lihased, käised* (mitte: *katuksed, lihaksed*); *vemblad, samblad, õndsad, sündsad* (mitte: *vemlad, õnsad*); *teenrid, küünrad, peenrad, koonlad* (mitte: *teendrid, peendrad*); *ärgranud, vaadanud* (mitte: *ärkanud*); *naine, laine, paine* (mitte: *naene*) jne.

Huvitavamad on kolmanda konverentsi otsused. Et siin EKS-i esindas Joh. Aavik, siis kajastuvad siin mõnel määral tema seisukohad. Nii otsustatakse sel konverentsil soovitada lühemaid mitmuse osastavaid, näit. *silmi, metsi, kanu, maid, teid, luid* (mitte: *silmasid, maasid*), *pudelik, paberid* (mitte: *pudelisi*), *teisi, käsi* (mitte: *teisa, käsa*), eelistatakse vorme *tehakse, tuuakse, viiakse*, otsustatakse tarvitada sisseütlevas meele, keele, juure (mitte: *meelde*), olevas jõgena, kurbana, minevikus ja tingivas kõneviisis *-ivad* asemele *-id* (*lugesid, loeksid*, mitte: *lugesivad*), *tud*-kesksõnas *-tatud*, mitte *-tud* (*õpetatud*, mitte: *õpetud*) jne. Enamikku neist seisukohtadest toetas teatavasti ka hilisem keeleuuendus.

Neljandal konverentsil kaaluti võõrkeelsete pärisnimede kirjutamist eesti keeles, selgitati *-ta* ja *-tu* (*saamata — saamatu*) vahet, käsitleti objekti tarvitamist jm.

Nagu esitatud ülevaatest selgub, on peaaegu kõik siin vastuvõetud seisukohad jäänud tänapäevani kirjakeelde. Ainult mõned üksikud otsustest on tulnud hiljem muutmisele, näit. *-ste, -mine, poegana* jm. Keelekonverentsid olid seega suureks sammuks edasi ühtlase kirjakeele loomise teel.

EKS-i Keeletoimkond ei rahuldunud aga nende võrdlemisi väheste seisukohtadega, mis keelekonverentsidel olid kaalumisel olnud, vaid otsustas juba 1910. a. hakata keele normeerimiseks vastavat sõnaraamatut välja töötama. 1910. a. lõpul alustaski keeletoimkond „Õigekirjutuse-sõnaraamatu“ koostamist, kusjuures see töö nii toimus, et vastav käsikirja-osa toimkonna koosolekuil sõna-sõnalt läbi arutati. Seesuguseid koosolekuid peeti a. 1910—1917 tervelt 167. Esialgse käsikirja koostas õpetaja J. Tammemägi, kuna istungitest võttis osa rida keeleteadlasi nagu Joh. Aavik, V. Grünthal-Ridala, J. Jõgever, J. V. Veski jt. Raamatu koostamisel peeti silmas keelekonverentside otsuseid, kuigi lubati ka mõningaid erinevusi (näit. *hea, pea, seal, teal* kõrval ka *hää, pää, sääl, tääl*; mitmuse osastavas ka *-a: tontisid e tonta; julgesti, paremini*). Trükist ilmus „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ alles 1918. a. lõpul. Raamat leidis rohke tarvitajaskonna, sest sel ajal jõudsalt arenev keeleuendusliikumine oli kirjakeele ühtluse muutnud küsitavaks. Avalikus elus, ametiasutistes, koolides jne. vajati aga ühtlast kirjakeelt. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ sai seetõttu teataval määral ametlikuks keelejuhiks üldusele. Muidugi ei ole need normid, mis õigekirjutuse-sõnaraamatus esitati, kõik tänini kirjakeeles püsinud (näit. *tu*-adjektiivide omastav *-tuma: õnnetuma*; ains. osast. *eilist* e. *eilset*; mitm. osast. *tonta, kirjanikka, pudelid, meistrid*), kuid aluspõhi normeeritud kirjakeelele oli sellega siiski pandud.

Peatselt tekkis aga tarve uut ja täielikumat sõnaraamatut välja anda. Eesti Kirjanduse Selts usaldas selle töö J. o h a n n e s V o l d e m a r V e s k i l e (sünd. a. 1873 Põhja-Tartumaal), kes oli „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ täiendamise ja trükkitoimetamisest juhtivalt osa võtnud ja selle vastavate keelereeglitega varustanud. Et sellest ajast alates J. V. Veski on määravat osa etendanud eesti kirjakeele arendamisel, siis olgu siin mõne sõnaga puudutatud Veski keelalisi seisukohti.

Mäletatavasti oli Veski keelekonverentsidest osa võtnud ja nende otsused 1912. a. trükkis avaldanud. Teataval määral vastukaaluks sellele kollektiivselt keeleküsimumsi lahendavale suunale olid noor-eestlased samal ajal alustanud oma keeleuuenduslikku tegevust, esile tõstes iluprintsiibi ja võttes eesti keele uuendamisel eeskujuks teisi enam-arenenud keeli (näit. soome, vene, saksa, prantsuse, vrd. eesp. lk. 81). Veski ei eitanud keelearendamise tarvet, kuid ta suhtus arvustavalt Aaviku keeleuuendusse. Ta tõstab iluprintsiibi asemel esikohale otstarbekohasuse nõude, mille kõrval ta ühtlasi rõhutab ka rahvakeele omapärasuse arvestamise vajadust. Oma kirjutises „Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest“ (koguteoses „Voog“ I, 1913) ütleb ta: „Kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses, kui omapäralises Soome-Ugri keelte pere liikmes.“ Seepärast tuleb keelearendamiseks kõigepealt hästi meie oma keelt tunda, tuleb seda uurida ja siit leida need seadused, mis keeles peituvad ja mille najal ka teadlikult on võimalik keelt rikastada ja täiendada. Sellest seisukohast arvustab ta senist keelepruuki ja leiab, et siin on eksitud keelereeglite vastu, kui on näiteks tuletatud sõnad *võimukond*, *rüütlikond*, *liidulane*, *kurbline* jne. *võimkond*, *rüütelkond*, *liitlane*, *kurbklik* asemel. Teiselt poolt ei saa ta aga nõustuda ka keeleuuenduslaste kõigi nõuetega, sest et viimased liiga palju soome keele aineid meie keelde toovad ja tihti isegi seal, kus see otseselt tarvilik pole. Nii märgib ta, et sellised sõnad nagu *ihaillema*, *vaihtuma* 'vahelduma' pole juba häälikuliseltki eestipärased. Eesti keele sõnavara rikastamiseks soovib ta enam kasutada sõnade õiget liitmist ja tuletamist. Ka uusi tävisõnu tuleb hankida eesti keele omadest varasalvedest, nimelt eesti murretest, ja alles siis, kui seal sõna puudub, laenata teistest keeltest. Jälgida tuleb ka sõnade, eriti sünonüümide tähendust (mitte tarvitada samas tähenduses näit. sõnu *sarnane* ja *niisugune*, *säärane* jt.). Lausestuselgi tuleb peale mõtteselguse pidada eelkõige silmas rahvakeelset eeskjuu. Eriti rõhutab ta aga vajadust loobuda võõrapärasustest, näit. germanismidest, slavismidest ja tarbetuist fennismidest. Neid põhimõtteid hakkas Veski rakendama ka suures „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“, mille koostamisele ta asus 1919. a.

Sõnaraamatu koostamisel oli Veskil abiks vastav EKS-i poolt moodustatud keelemeeste komisjon, kus fikseeriti lah-tised keelelised küsimused ja arutati läbi sõnaraamatu koostamise põhimõtted. Sõnaraamatu-komisjoni otsuste ja seisukohtade alusel alustas Veski tööd. Töö jooksul luges vastav komisjon trükipoognaid ja tegi vajalikke parandusi. Nii ei olnud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ mitte Veski subjektiivsete seisukohtade väljenduseks, vaid kandis teataval määral kollektiivse töö laadi, toetudes EKS-i Keeletoimkonnale ja vastavale sõnaraamatu-komisjonile.

Võrreldes endise 1918. a. väljaandega kujunes „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ üle kümne korra suuremaks (eelmine 150 lk., uus 1720 lk.). Raamatut täiendati liitsõnadega, uudis- ja murdesõnadega, rohkete oskus- ja võõrsõnadega, lisandati sõnade tähenduse selgitusi, muutevorme, hääldamise kohta käivaid märkmeid (näit. 3. välte ja palatalisatsiooni märgid) jne.

„Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“ I köide ilmus a. 1925. See oli teataval määral sündmuseks meie keele-elus, sest see aitas väga rohkesti kaasa kirjakeele ühtlustumisele. Uutel ortograafilistel ja morfoloogilistel keeleuuendustepanekutel on olnud pärast õigekeelsus-sõnaraamatu ilmumist õige vähe pinda meie keeles. Radikaalsete keeleuuenduste tarvita-jate arv on alates sellest ajast hakanud pidevalt kahanema. Õigekeelsus-sõnaraamatuga fikseerus tänapäeva kirjakeel. Neid normide muutmisi, mis peale 1925. a. on keelde tulnud, on võrdlemisi vähe (näit. *-ikkude e. -ike, kompvekk e. kompvek, šefid, efekt pro effekt, aklimatiseerima pro akklimatiseerima* jm.). Viimase paarikümne aasta jooksul on kirjakeel püsi-nud ortograafiliselt ja grammatiliselt enam-vähem stabiilsena. Et õigekeelsus-sõnaraamatu normid üldist vastuvõttu leidsid, selle põhjuseks ei ole ainult see, et sõnaraamatu keelt tarvitati n. ö. ametliku keelena koolides, ajakirjanduses ja mujal, vaid ka see, et sõnaraamatus esitatav keel vastas üldisele ühiskeelele.

Sõnaraamatu II köide ilmus 1930. a. ja III köide 1937. a., kusjuures viimase köite lõpuosa koostas E. Muuk (alates 89. trükipoognast). Kuigi see raamat seetõttu, et ta koostamine kestis üle 15 aasta, ei saanud täiesti ühtlane, on see siiski meie tänapäeva kirjakeele kõige täielikumaks sõnavarakoguks. Selle raamatuga kirjakeelele pandud alus on püsinud tänini.

„Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ sisaldab väga rohkesti J. V. Veski poolt kirjakeelde toodud uut sõnavara. Terve rida tänapäeval nii igapäevaseks saanud sõnu nagu *elamu, asula, juhis, andmed, märkmed, imik, tase, näidis, väljak, sajand, talund, üllas, avastama, kehtima, liiklema, koostama, puhtima* jne. on siit pärit.

Eelmisega seoses ei saa mööduda ühest alast, kus J. V. Veskil on eriti suured teened, s. o. oskussõnade loomisest. Kui noor-eestlased ja keeleuendus olid hoolitsenud kõigepealt meie ilukirjanduse keele eest, siis oli teaduse keel sel korral jäänud tagaplaanile. Oli ju küll mõningate teadusalade oskussõnu püütud fikseerida ka käesoleva sajandi teisel aastakümnel (näit. keemia, arstiteaduse alal), kuid see töö kandis enam juhuslikku ilmet. Alles eestikeelse ülikooli asutamine tekitas terava tarbe eestikeelsete oskussõnade järele — ja ülikooli õppejõuna on J. V. Veski võtnud osa peaaegu kõigi alade oskussõnade loomisest vastavais komisjones kuni käesoleva ajani. Tema kaastegevusel on ilmunud terve rida oskussõnastikke, kokku arvult üle 30. Olgu siin nimetatud „Eestikeelseid zooloogilisi oskussõnu“ (1930, koos H. Riikojaga), „Botaanika oskussõnastik“ (1929) ja „Õigusteaduse sõnastik“ (1934). Suur hulk oskussõnadena loodud sõnu on aja jooksul tulnud ka ühiskeeles tarvitusele. Nii on näiteks maateaduse oskussõnadest üldtarvitatavaks saanud *maak, joonis, ilmastu, ajastu, kõrgrõhkkond, kivim, pinnas, välismaa*, matemaatika sõnadest *arvutama, korrutama, lõik, ühtima, mõõde*, arstiteaduse sõnadest *haigla, lahkama, ravima, ravila, nõuandla, valk* jne.

Sõnade soetamiseks kasutab J. V. Veski väga mitmesuguseid võimalusi. Ta toob kirjakeelde rea murdesõnu, näit. *kümblema, käibima, roie, kullas, roiskuma, rasedus*, elustab vanema kirjakeele sõnu nagu *lõiv, kõnnumaa*, loob sõnu sugukeelte eeskujul, näit. *kinnisvara, hagama, käimla* jne. Eriti rohkesti kasutab ta uute sõnade loomiseks aga tuletusliiteid, võttes selleks tarvitusele isegi senini väga vähe tuntud liiteid nagu *-el (tõstel, süstel), -mu (elamu, valamu, pühamu), -ti (jahuti, ilmuti, uinuti), -l/as (kõlblas, meelas)* jt. Rohkesti on loodud sõnu ka liitmise teel, kusjuures on teravalt eristatud eri liitumisviiside tähendusi, näit. *toiduaine* (toiduks tarvitatav aine) ja *toitaine* (toiduaines leiduv toitev aine).

Ei saa jätta märkimata ka Veski uuenduslikke ettepanekuid, näit. umbisikulise tegumoe infinitiivile liidetud *tu*-liidet, näit. *nähtamatu* 'see, mida üldse pole võimalik näha', *vaieldamatu* jt.

Veski teeneks meie keele kujundamise alal on kirjakeele ühiste aluste rajamine ja eesti teadusekeele loomine. Veski keelearenduslik tegevus on viinud selleni, et meil viimase paarikümne aasta jooksul jälle on kujunenud üks kirjakeel, mis rahuldab nii kirjaniku sõnakunstilisi tarbeid kui ka õpetlase teadusliku täpsuse nõudeid. J. V. Veski saavutusi eesti kirjakeele arendamisel on üldiselt hinnatud; talle on annetatud audoktori kraad ja ENSV teenelise teadlase nimetus. Ta kuulub ENSV Teaduste Akadeemia tegevliikmete hulka.

Hilisemaist eesti keele arendajaist tuleks märkida veel Eimar Muuk (sünd. 1902), kes keelelisele ühtlustumisele sellega kaasa aitas, et ta J. V. Veski „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“ põhjal koostas ühekõitelise „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu“ (I tr. 1933, VII tr. 1940), kus saadi arvestada ka Keeletoimkonna viimaste aastate keelelisi otsuseid. See raamat oma rohke leviku tõttu (siiani 10 trükki) on tunduvalt soodustanud eesti keeleoskuse taseme tõusu. Samuti on seda teinud ka E. Muugi tuntud grammatikad „Eesti keeleõpetus“ I (1927), „Lühike eesti keeleõpetus“ I (I tr. 1927, VIII tr. 1938) ja „Lühike eesti keeleõpetus“ II (koos M. Tedre'ga, I tr. 1930, VII tr. 1940), mis toetusid „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ esitatud normidele ja olid kauemat aega eesti koolides tarvilusel. E. Muuk pooldas üldiselt J. V. Veski seisukohti, kuigi ta mõningais küsimustes range loogilisuse printsiibi kõrval arvestas enam vastava keelendi rahvapärast tarvitamisviisi ja ühiskeele pruuki (näit *alul* asemel *algul*, *piiskopp* asemel *piiskop* jms.).

Täiesti oma rada käis Kaarel Leetberg (1867—1945), kes eelkõige rõhutas rahvakeelsuse printsiipi, olles teataval määral M. Veske traditsioonide jätkaja. Leetberg hindab keele omapära ja väljenduse mõnu. Ta on teravas vastuolus keeleuuendusega ja näeb selles võõraste mõjude kajastusi. Ta kaitseb näiteks abisõnade *ära*, *välja*, *juurde* tarvitamist (näit. *suri ära* parem kui *suri*), pooldab *de*-mitmust, ei poolda *u*-refleksiive ega lühemat superlatiivi jne. Oma „Eesti keele grammatikas“ (1921) tarvitab ta rahvakeelsuse printsiibi ko-

haselt *vokaal asemel kaal, konsonant asemel nant* jne. Püsi-
vaid jälgi ta tegevus meie senisesse kirjakeelde pole suutnud
jätta. Üheks hinnatavamaks tema kirjutistest on peetud arti-
klit „Eesti sõnade järjekorrast“ („Eesti Kirjandus“, 1933).
J. Aaviku keeleuenduse vastu on temalt ilmunud „Äparda-
nud keeleuendus“ (1927).

Lõpuks olgu peatunud ka meie silmapaistvamaile keeleuuri-
jail, kes samuti mõnel määral on eesti keeleõpetust kui ka
tegelikku kirjakeelt mõjustanud.

Kõigepealt tuleks siin nimetada soomlast prof. Lauri
Kettuneni, kes eesti kirjakeele kujunemist aitas suunata
oma tööga „Arvustavad märkused keeleuendusnõuete puhul“
(1919), milles ta asjalikkude kaalutluste põhjal näitas, mis-
sugused esitatud ettepanekuist sobiksid kirjakeeles tarvitu-
sele võtta, missugused mitte. See keeleuendusettepanekute
kiirel levimisajal ilmunud raamat määras nii mõnegi uuen-
dusettepaneku saatuse.

Tähelepanu väärib ka L. Kettuneni uurimuslik töö lause-
õpetuse alalt „Lauseliikmed eesti keeles“ (1924). Kuigi see
teos toetub tunduvalt soome lauseõpetusele, on siin siiski
esmakordselt põhjalikumalt jälgitud eesti lauseliikmeid. Kõik
eesti hilisemadki lauseõpetused nõjatuvad suuresti sellele
tööle.

Teise silmapaistvama eesti keele uurijana märgitagu siin
prof. Andrus Saarestet, kes koos Kettuneniga rajas
Akadeemilise Emakeele Seltsi ja aastakümnete jooksul orga-
niseeris eesti keele murrete uurimist. EKS-i Keeletoimkonna
kauaaegse juhatajana aitas temagi mõnel määral suunata meie
kirjakeele kujunemist.

Praktilise kirjakeele alal on ta avaldanud „Tegelikud õi-
gekeelsuse määrused“ (1922), milles ta toetab keelearendus-
likku suunda, kuid arvestab ühtlasi ka keelendite rahvapära-
sust. Nii soovitab ta rahvakeelsusest lähtudes tarvitada siin
näiteks *asvalt, manivest, prohvektor, sirkus, aagent, deekan,*
dootsent jne. Hiljemgi on ta rahvakeelsuse nõuet korduvalt rõ-
hutanud, arvustades sellest seisukohast nii ametlikku keelt
kui ka keeleuendust (näit. teoses „Eesti õigekeelsuse päe-
vaküsimustest“ 1937). Rahvapärast murdematerjali kirjakee-
les tarvitamiseks on ta esitanud oma töös „Murdesõnad Põhja-
Eestist“ (1921). Märkida võib ka tema „Tegeliku eesti fo-

neetika algeid“ (1920), mis on senini jäänud ainukeseks eesti keele häälikuid käsitlevaks ülevaateks.

Peale nende praktilisi keeleküsimusi käsitlevate teoste on nii Kettunen kui Saareste kirjutanud põhjapanevaid töid eesti murrete, kirjakeele ajaloo jne. alalt, kuid need puhtteaduslikud tööd jäävad väljapoole käesolevat ülevaadet. Samuti jäävad vaatlusest välja ka teiste autorite uurimused eesti keele kohta, olgu need ilmunud eri teostena või ajakirjades „Eesti Keel“, „Eesti Kirjandus“, „Looming“ või mujal.

24. Lõppvaatlusi.

Nii nagu kogu eesti majanduslik ja kultuuriline elu on oma kujunemisel elanud läbi tõusu- ja mõõnaaegu, nii võisime seda näha ka meie kirjakeele kujunemisel. Ei saa meie tõsiselt kõnelda eesti kirjakeelest XVI sajandil; armetu on see võõraste poolt märgitav tarbekeel ka XVII ja XVIII sajandil. Alles möödunud sajandil, kui endisest maarahvaks nimetatud orirahvast saab eesti rahvas, hakkab ka eesti kirjakeel eestlast ennast huvitama. Ja nüüd algab võitlus selle pärast, kuidas seda paremini märkida. See võitlus käib käsikäes võitlusega feodaalaja pärimuste vastu, võitlusega saksluse vastu. Võidab uus eestlaste põlv, võidab uus kirjaviis. Ärkamisaja raugematus tegevushoos hakatakse arendama uut kirjakeelt, kuid ollakse kultuuriliselt veel liiga noored selleks, et saavutada ühtlust, arendada keelt rikkamaks ja väljendus- küllasemaks. Seetõttu takerdutakse peamiselt kirjaviisi pisi- asjusse, vaieldakse selle üle, kas kirjutada *pääl* või *peal* või *peäl* või *pial*. Sajandi lõpul aga tuleb tsaarivalitsusliku re- aktsioonilise survepoliitika mõjul kogu eesti vaimuelusse sei- sak, mis ei soodusta ka eesti keele arenemist.

Kapitalismi areng lõi uue olukorra käesoleva sajandi al- gul ja see kajastub ka eesti kultuurielus. Tõuseb elavam huvi eesti keele vastu, luuakse jälle rühmitisi ja organisatsi- oone, kus keele arendamise küsimused tõstetakse esiplaanile. Noorem keelemeeste rühm kaldub aga peagi esteeditsemisse ja loob oma uuendusliku keele, mida laiemal üldsusel on isegi raske aru saada. Vanem ja alalhoidlikum rühm taotleb küll keele ühtlust, kuid on esialgu veel liigselt ärkamisaja kütkeis (näit. J. Jõgever, V. Reiman).

Alles siis, kui keeleuenduslik ja keelearenduslik suund ühises keeleloomingulises töös teineteisele hakkavad läheneda, tekib sulanemine, mille tulemuseks on uus ja rikkam, kõigile arusaadav kirjakeel. Seejuures ilmneb, et keele-elu ei olene ainult ühe või teise keelemehe ettepanekuist, vaid sellest, kuidas rahvas need või teised ettepanekud vastu võtab. Iga teataval määral kultuuriline rahvas võtab tarvitusele selle, mis on hea, praktiline, otstarbekas, kuna see, mis on ebakohane, jäetakse kõrvale ja sureb paratamatult välja. Nii täieneb keel alatasa ja muutub kord-korralt rikkamaks ning väljendusvõimelisemaks, ühtlasi aga ka otstarbekamaks ja kindlamaks.

Eesti keel on jõudnud teravate murrangute ajajärgust välja. Ta on kujunenud algelisest talupojakeelest haritud kultuurkeeleks; ta on küllalt painduv ja sõnarikas selleks, et rahuldada tänapäeva sotsialistliku ühiskonna nõudeid, et teeneda sotsialistlikku kultuuri.

SISUKORD.

I. Sissejuhatavat.

	Lk.
1. Keele kujunemisest	3
2. Keele sõltuvus majanduslik-sotsiaalsest olustikust	5

II. Soome-ugri keeltest.

3. Soome-ugri keelte rühmad	6
4. Kaugemad sugukeeled	9
5. Lähemad sugukeeled	12

III. Eesti murded.

6. Murrete kujunemisest ja rühmitamisest	16
7. Põhja eesti murded	17
8. Lõuna-eesti murded	21

IV. Jooni eesti kirjakeele kujunemisest.

9. Murde-, ühis- ja kirjakeel	24
---	----

A. Eesti keel XIII sajandil.

10. Kõige varasemaid kirjalikke andmeid eesti keele kohta	25
---	----

B. Eesti keel XVI ja XVII sajandil (ebauhtlase kirjaviisi ajastu 1524—1700).

11. Varasemate tekstide ja esimese eestikeelse raamatu keel	27
12. Põhja-eesti keel XVII sajandil (Müller, Stahl, Göseken)	30
13. Lõuna-eesti keel XVII sajandil (Agenda Parva, Rossihnius, Gutsloff, Virginius)	38
14. Vaidlused keeleküsimumste üle XVII sajandi lõpul (Forselius, Hornung)	43

C. Eesti keel XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (vana kirjaviisi ajajärk 1700—1850).

15. Kirikukirjanduse keelest XVIII sajandil (Uus Testament, piibel, A. Thor Helle)	48
16. Ilmlik-õpetliku kirjanduse keelest XVIII sajandi lõpul ja XIX algul	53
17. „Beiträge'de“ ajajärk (Rosenplänter, Kr. J. Peterson, Masing)	56
18. Keeleküsimumste käsitlus XIX sajandi keskpaiku (Faehlmann, Ahrens)	61

D. Eesti keel XIX sajandi teisel poolel ja XX algul (uue kirjaviisi ajajärk).

19. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel	64
20. Keele-elu ärkamisajal (Hurt, Veske, Hermann jt.)	66
21. Keeleküsimumste käsitlus XIX sajandi lõpul (Grenzstein jt.)	76
22. Keeleuudendusliikumine ja Joh. Aavik	78
23. Tänapäeva normeeritud kirjakeele kujunemine ja J. V. Veski tegevus	88
24. Lõppvaatlusi	96

1. trükk.

Vastutav toimetaja Kristjan Kure.

Ladumisele antud 3. V 1946. Trükkimisele antud 5. VIII 1946. Trüki-
arv 6200 eks. Paber 56×79 $\frac{1}{16}$. Trükipoognaid 6,25. Trükitähti trü-
kipoognas 40320. Arvutuspoognaid 6,2. MB 04780. Tellimise nr. 749.
Trükikoda „Hans Heidemann“, Tartu, Vallikraavi 4.

На эстонском языке.

A. Каск, Эстонский язык и его развитие. Учебник для XI класса.

Rbl. 5.—

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00441198 1